

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

İDRİS ƏZİZ OĞLU ABBASOV

**ƏRƏB DİLİNDƏ SİNTAKSİSLƏ BƏLAĞƏTİN
QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ**

5713.01 – Sami dilləri

**Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər və Xarici dillər fakültəsinin Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçilər: **Vasim Məmmədəli oğlu Məmmədəliyev**
AMEA-nın həqiqi üzvü

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev
AMEA-nın müxbir üzvü

Rəsmi opponətlər: **Nəsrulla Naib oğlu Məmmədov**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Mahirə Həmid qızı Quliyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru

Kamandar Kazım oğlu Şərifov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı müəssisə: AMEA-nın akad. Z.Bünyadov adına
Şərqsünəslıq İnstıtutunun Ərəb filologiyası
şöbəsi

Müdafıə 29/10_ 2013-cü ildə saat ____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstıtutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafıəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D 01.141) ıclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstıtutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə elmlər
doktoru**

N.F.SEYİDƏLİYEV

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Ərəb dilində sintaksislə bəlağətin qarşılıqlı əlaqəsi bu günə kimi müstəqil və sistemli bir elmi-tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir. Sintaksislə bəlağət arasındakı əlaqənin mürəkkəbliyi və bir qədər də anlaşılmaz olması¹ tədqiq olunan mövzunun aktuallığına dəlalət edir. Bəlağət yazmaq və danışmaq qabiliyyətini təkmilləşdirmək məqsədini güdən linqvistik bir elm sahəsidir. Ərəb bəlağəti dil istifadəçisinin kommunikativ ehtiyaclarını ödəmək məqsədini güdür və o, qrammatikadan fərqli bir elm sahəsi kimi təqdim olunur. Ərəb dilində bəlağət danışq aktı biliyini kontekst biliyi ilə kombinə edir. Danışq aktı öz istehsalçısı tərəfindən qabaqcadan müəyyən edilmiş kommunikativ fəaliyyətdir. Buna görə də interpersonal kommunikasiya təsadüfən tənzimlənmişdir. Ərəb dilində bəlağət danışq aktının produksiyası və qəbulunun psixoloji prosesi ilə birbaşa əlaqədardır. Bir dil istifadəçisi və istehsalçısı kimi biz kommunikasiyanın ekspressiv və təsirli olmasına ehtiyac duyuruq. Buradan belə aydın olur ki, ərəb bəlağəti ədəbiyyat və linqvistika arasında körpü təşkil edən stilistika ilə bilavasitə bağlıdır².

Bəlağət ilk növbədə danışanla dinləyici arasındakı əlaqəyə aid olan inandırma (*القدرة على الإقناع* – persuasion) sənəti kimi xarakterizə olunur. Nəzəri qrammatiklər diqqəti daha çox danışanla onun sözləri arasındakı əlaqəyə yönəldirlər. Onlar hesab edirlər ki, nitq hissələri kimi nəzərdən keçirilən sözlər arasındakı qrammatik əlaqələr dilin fundamental əlaqələri deyildir. Nəzəri qrammatiklər qrammatik ənənənin daha əhəmiyyətli genişlənməsini (extension) sintaktik konsepsiyanın inkişafında görüdürlər³.

Bəzi alimlər sintaksisi tətbiiq etmədən nitqin, yaxud frazanın düzgünlüyünü və ya yanlışlığını müəyyən etməyin qeyri-mümkün olduğunu söyləyirlər. Bəlağəti hətta qrammatika (القواعد [*əl-qavaid*]), yaxud sintaksisin mənaları (معاني النحو [*məani-n-nəhv*]) adlandıranlar da vardır.

¹ Gully A. Grammar and semantics in medieval Arabic: a study of Ibn-Hisham's Mugni-. Routledge, 1995, 310 p., p.4

² Abdul-Raof H. Arabic rhetoric: a pragmatic analysis. New York: Routledge, 2006, 316 p., p.2

³ Michael I. English Grammatical Categories: And the Tradition to 1800. CambridgeUniversity Press, 2010, 640 p., p.466

Bəlağəti qrammatik qayda-qanunlarla təchiz edən sintaksis cümlədə sözü və cümlə üzvlərinin dəqiq funksiyalarını müəyyənləşdirir və cümlənin hansı növə aid olduğunu ayırd edir. Bu zaman bütün qrammatik kateqoriyalar bir növ səfərbər edilir. Nəhvlə bəlağət arasındakı əlaqəni şərh etdikdə aydın olur ki, bəlağətli söylənən nitqdə sintaktik qayda-qanunlara riayət etmədikdə nizam pozulur və mənaya xələl gəlir.

Dilin başlıca funksiyası sözlərin mənaları üçün əqli dəlillərlə sintaktik mənaların əlaqəsini açıqlayaraq insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilməsində meydana çıxır. Ona görə də sintaksislə bəlağəti bir-birindən ayırmaq düzgün olmaz. Məsələn, ellipsis hadisəsinin nəhv və bəlağətdə eyni tərzdə işlənmədiyini görürük. Ellipsis normal halda mövcudluğu lazımlı olan bir və ya bir neçə cümlə elementinin ləğv edilməsi hadisəsidir. Bu, nəhv və bəlağətdə eyni tərzdə işlənməmişdir. Nəhvdə ellipsis həmişə qrammatiklər tərəfindən əsaslandırılmışdır. Onun istifadəsi “linqvistik strukturlar dəqiq və müntəzəmdir” postulatından ayrı təsəvvür edilə bilməz. Ərəb dilində xəbər xüsusi ismə aid olduqda onun düşməsi yolveriləndir. Məsələn: أَتَوْنِي فَقَالُوا: يَا جَمِيلُ تَبَدَّلْتُ بِنَيْئَةٍ [’Ətəunī fəqālū: yr Cəmilu, təbəddələt Buseynətu ibdələn, fə qultu: ləalləhə] – Yanıma gəlib söylədilər: “Ey Cəmil! Buseynə çox dəyişmişdir. Dedim: Ola bilsin ki”, yəni “لَعَلَّهَا تَبَدَّلْتُ” (ola bilsin ki, dəyişmişdir).

Bəlağətdə isə ellipsisi “konstruksiya fiqurları” (les figures de construction) və ya “sintaktik fiqurlar” (les figures syntaxiques) arasında yerləşdirirlər. Ellipsis, konstituentlərin (tərkiblərin) frazanın hər hansı bir elementini düşürmələri ilə gerçəkləşən bir ləğv etməni ehtiva edir. Qeyd edilməlidir ki, qəbuledici çatışmayan elementləri bərpa etmək vasitələrinə malikdir. Bəlağət ellipsisi ekspressiv məqsədlərə yönəlmişdir və onun sistematik istifadəsi ənənəvi olaraq lakonizm və emosiya ilə bağlıdır¹.

Tədqiqatları linqvistik sahəyə yönəldən bir çox səbəblər vardır. Bunlardan dini, milli, ictimai və siyasi səbəbləri göstərmək olar. Nəhv alimlərinin getdiyi yolu izlədikdə bizə aydın olur ki, öndə gedənlər sintaktik tədqiqatın iki səviyyəsini bir-birindən fərqləndirmişlər. Birinci səviyyə ifadədə doğru və yanlış müşahidə etməklə təmsil olunur. İkinci səviyyəyə gəldikdə, o, gözəllik və yaradıcılıq sahəsini əhatə edir.

¹Zimmer-Poreaux A. Essai sur les préverbes composés de l’allemand : les cas des préverbes en hin- et en her-. Bern : Peter Lang, 2007, 443p., p.132

Birinci səviyyə qrammatiklərin ərəblərin fəzahətli nitqinə istinad edən mücərrəd qrammatika, sonra isə qiyasla xarakterizə olunurdu. Nəhvillərin sistemə salma məsələsindəki çıxış nöqtəsi ərəblərin fəsih nitqini araşdırmaqdan ibarət idi. Bu, ilk növbədə, iqtibasa, tədqiqata, ərəblərdən eşitdiklərinin xarakterini aydınlaşdırmağa, uyğunluq və fərqlilik sifətlərinin mövcud olduğu mülahizəyə söykənən bir mərhələdir. Bu mərhələdən qurtaran dilçi sintaktik problemləri müəyyənləşdirməyə və ağılla dərk olunanı hiss olunandan hasil etməyə çalışaraq başqa bir mərhələyə keçir¹.

Deməli, bəlağət elmi nəhvin ruhu, onun illəti, məqsəd və səbəbləridir. Bundan başqa, elmu-l-məani bizə cümlənin növündən, intonasiyadan, pauzadan və bunların nə zaman vacib, nə zaman vacib olmamasından xəbər verir. Bu istiqamətdəki tədqiqat mahiyyət etibarilə funksional mənalara öyrənilməsinə xidmət edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işi yazılarkən müəyyən məqsəd izlənilmiş və qarşıya bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur.

– ərəb dili nəhv elminin təşəkkülünü şərtləndirən amilləri təyin etmək üçün linqvistik variyasiyanın parametrləri, diqlossiya kimi dil hadisələrini şərh edilməsi və ərəb dili qrammatikasında irab və binanın yerinin müəyyənləşdirilməsi;

– bəlağəti məcazlar sistemi kimi əsaslandırmaq üçün bəlağət – fəzahət – üslub əlaqələrinə işıq salmaq;

– ilahiyyətçilər və üsulçular mühitində bəlağət elminin nəşəti və Quran ecazi problemlərinin araşdırılması;

– müvafiq misallar əsasında elmu-l-bəyan, elmu-l-məani və elmu-l-bədiinin mahiyyətinin aydınlaşdırılması;

– ərəb dilində sintaksis – bəlağət əlaqələrini aydınlaşdırmaq məqsədilə ərəb bəlağətinin üslubiyyatın semantikasını ilə əlaqəsini şərh etmək;

– linqvistik deviasiyalar və bəlağət, səthi və dərin strukturları izah etmək;

– idarəetmə funksiyasına malik olan amilin və cümlənin qrammatik cəhətdən izah olunması;

¹عبد المطلب محمد. البلاغة والأسلوبية؛ بناء الأسلوب في شعر الحداثة، القاهرة دار المعارف، 1995، ص 385، ص 38

– sintaksis – bəlağət əlaqələrinə aydınlıq gətirmək məqsədilə linqvistika –üslubiyyət, üslubla üslubiyyət arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri izah etmək;

– mənanı estetik cəhətdən təsvir etmək məqsədilə bəlağət və üslubiyyət arasındakı əlaqələri şərh etmək;

– dəqiq elmi metodları tətbiq etməklə nəhvlə bəlağət arasındakı əlaqələrə aydınlıq gətirmək;

– mənanın yönləndirilməsində qrammatik qaydaların roluna xüsusi əhəmiyyət verməklə sintaktik kateqoriyaların semantik ifadə formalarını təcəssüm etdirmək;

– sintaktik kateqoriyaların semantik kriteriyalarını müəyyənləşdirmək üçün ərəb dilində adlıq və təsirlik halda olan ad qruplu sözlər üzərində geniş araşdırma aparmaq.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat işinin obyektı klassik və müasir ərəb ədəbi dilidir. Ərəb dilində sintaksislə bəlağətin qarşılıqlı əlaqəsinin dolğun ifadəsini vermək üçün ərəb dili ilə bağlı ən müxtəlif qaynaqlara baş vurulmuşdur.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti klassik və müasir standart ərəb dilində nəhvlə bəlağətin qarşılıqlı əlaqəsidir. Bununla əlaqədar linqvistik variyasiyanın parametrləri və diqlossiya, bəlağət – məcazlar sistemi kimi, elmu-l-bəyan, elmu-l-məani, elmu-l-bədii, ərəb bəlağətinin üslubiyyətin semantikasını ilə əlaqəsi, amilin qrammatik mənası, ərəb dilində “cümlə” məfhumu, üslubiyyət, linqvistika, bəlağət fiqurlarının semio-sintaktik xüsusiyyətləri, linqvistik deviasiyalar və bəlağət, sintaktik kateqoriyaların semantik ifadə formalarına və s. müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat ərəb, Azərbaycan, rus və Avropa dillərində mövcud olan elmi mənbələr əsasında aparılmışdır. Tədqiqatın başlıca mənbələri klassik və müasir ərəb ədəbiyyatının dil materiallarıdır. O cümlədən orta əsr ərəb bəlağətçilərinin, nəhvilərinin və müasir dövr ərəb və Qərb dilçilərinin əsərlərinə geniş şəkildə təmas edilmiş və tədqiqatın qaynağı kimi onlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya işi yerinə yetirilərkən kateqoriyaları və tərifləri dil sistemi daxilində qarşılıqlı əlaqələr və qarşılaşdırma əsasında müəyyənləşdirən struktur metoddan istifadə olunmuşdur. Tədqiqata cəlb olunan hər bir məsələ ərəb dilində qəbul olunmuş irab və tipoloji metodların tələblərindən çıxış edilərək dəyərlər sisteminə nisbətə araşdırılmış, onların bir zaman kəsiyində

əlaqələrinə diqqət edilmişdir. Ərəb dilinin sinxron, deskriptiv təsviri onun strukturundakı hər bir dil vahidinin yerini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Tədqiqat işi yerinə yetirilərkən Azərbaycan və ərəb dillərinin üslub normaları və metodlarına müqayisəli şəkildə yanaşılmış, analogiya, ümumiləşdirmə prinsiplərinə riayət olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Ərəb dilində nəhvlə bəlağətin qarşılıqlı əlaqəsi, hətta ərəb dilçiliyində belə, indiyədək sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Məsələn, Sibəveyhinin “Kitab”ında nəhvlə bəlağət arasında sərhədlər müəyyən edilməmişdir, yəni burada sərf, nəhv, bəlağət, ərüz, təcvid və s. kimi ərəb dili ilə bağlı olan elm sahələri müstəqil şəkildə nəzərdən keçirilməmişdir. Dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etmək əsasında özünün “məna nəzəriyyəsi”ni yaradan Cürcaninin fikrincə, dil və təfəkkür bir-biri ilə qırılmaz əlaqədədir. Cümlədə dilin məna və sintaktik qanunları mütləq surətdə birləşməlidir, yəni bu və ya digər mənanın verilməsi üçün sözlər cümlədə sintaktik qanunlara uyğun olaraq müəyyən qaydada yerləşməlidir, çünki fikri sintaktik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələndirilməmiş ayrı-ayrı sözlərlə vermək mümkün deyildir.

Orta əsr və müasir dövr ərəb dilçilərinin əsərlərində nəhvlə bəlağət arasındakı əlaqəyə adda-budda təmas edilsə və növbəti tədqiqatların bünövrəsi qoyulsa da, çoxşaxəli xarakterə malik bu mövzunun geniş tədqiqata ehtiyacı vardır.

Qərb dilçiliyinin müasir elmi nailiyyətləri tətbiq olunmaqla ərəb dilçiliyində və Azərbaycan ərəbşünaslığında ilk dəfə olaraq ərəb dilində sintaksislə bəlağət çarpazlaşdırılaraq sintaktik-semantik və linqvistik-stilistik müstəvilərdə elmi tədqiqata cəlb olunması tədqiqatın elmi yeniliyini səciyyələndirir.

Müxtəlif linqvistik əməliyyatlar fərqli dil layihələri üzərində hazırlanaraq nitqin bəlağət fiqurlarını əmələ gətirir. Burada əməliyyat üsullarının transformasiya metodları kimi işləyərək ilkin dil normasını ikinci dərəcəli dil normasına çevirməsi sintaksislə bəlağətin qırılmaz vəhdətini ortaya qoyur. Fundamental vəhdət əlaqəsi qrammatik qaydalara riayət edilməsində mənanın rolunu səciyyələndirir, ifadə vasitələrinin daha orijinal, rəngarəng, dürüst, anlaşıqlı və cazibədar olmasına dəlalət edir. Bu da, öz növbəsində, tədqiqat üçün yeni perspektivlər vəd edir.

Tədqiqatın əsas müddəaları.

1. Linqvistik akta zəriflik verən ərəb bəlağəti dil istifadəçisinin kommunikativ şifahi və yazılı qabiliyyətlərinin inkişafına kömək etmək məqsədini güdür.

2. Bəlağət fiquru nitqin qaydalardan kənara çıxan vahidini, yəni “adi işlənmədən fərqli nəzərdə tutulmuş kənara çıxma”nı təqdim edir.

3. Formal oxşarlıqlarına görə hal və şəkil kateqoriyası ənənəvi ərəb qrammatikasında sintaktik kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir.

4. Nəhv və bəlağət dilin iki müxtəlif istiqamətlərini təmsil etsələr də, bir-biri ilə sıx əlaqədəirlər. Qrammatik və ritorik düşüncə davamlı olaraq bir-birini vacib informasiya ilə təmin edir.

5. Ərəb dilində amil ismi adlıq hala, feili isə xəbər formasına, yaxud ismi təsirlik hala, feili isə xəbər formasına, yaxud ismi təsirlik hala, feili isə arzu şəklinə, yaxud da ismi ziyəlik hala salır.

6. Madam ki, irabda yeri olmayan cümlələrin hər biri predikativ tamamlıqdan, yaxud mübtəda və xəbərdən ibarətdir, onda ərəb dilində irabda yeri olan və ya olmayan cümlələr məfhumunun işlədilməsi düzgün deyildir

7. Üslubi təhlil səviyyələri ilə linqvistik təhlil səviyyələri arasındakı fərq mətnə yanaşma tərzindən asılıdır.

8. Bəlağətin qaydalılığı (qavaidiyyə) və meyarları söyləmin fəsaḥət dərəcəsinin idrakına və ekspressiv istifadənin həcminə dəlalət edir.

9. Ərəb dili sintaksisi bəlağətin bir şöbəsi olan məani elmi ilə sıx bağlıdır. Sintaksis ayrı-ayrı sözlərlə başlayır və vahid cümlə ilə bitir, elmu-l-məani isə tək bir cümlə ilə başlayıb kontekstdə digər cümlələrlə əlaqəyə girir.

10. Elmu-l-bəyanda söz gerçək mənasında işlənərsə həqiqi, gerçək mənanın xaricində bir məna ifadə edərsə məcaz, təşbeh və istiarə, daha təsirli bir məcazi mənada işlənərsə kinayə adlanır.

11. Cinas, iqtibas, səc kimi ləfzi, tövrəyə, tıbaq, müqabələ kimi mənəvi zینətləndirməni əhatə edən elmu-l-bədi yüksək bəddii-estetik zövqü əks etdirmək xüsusiyyətinə malik olmaqla qrammatik qaydalara tabe olur.

12. Sintaktik kateqoriyaların semantik ifadə formaları qrammatik qaydaların yönləndirilməsində mənanın rolunu şərtləndirərək sintaksislə bəlağətin qarşılıqlı əlaqəsinin əyani təzahürünü səciyyələndirir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya bir sıra nəzəri müddəalara malikdir. Dildə sintaksis – bəlağət, bəlağət – üslubiyyət, linqvistika – üslubiyyət əlaqələrinin araşdırılması, bəlağət

fiqurlarının semio-sintaktik və semantik xüsusiyyətlərinin, linqvistik deviasiyaların və digər dil məsələlərinin öyrənilməsi tədqiqat üçün yeni perspektivlər vəd edir.

İşdə mövzu ilə əlaqədar orta əsr və müasir ərəb qrammatikləri ilə yanaşı çağdaş Avropa samişünasları və dilçilərinin mülahizə və müddəalarının müqayisəli şəkildə tədqiq və təhlili, irəli sürülən hər hansı bir müddəanı əsaslandırmaq üçün klassik və müasir ərəb ədəbiyyatından gətirilən müvafiq nümunələrin əməli-ekspressiv cəhətdən düzgün şərh edilməsi istər dilçi-tədqiqatçılar, müəllimlər, istərsə də ərəb dilini ənənəvi qrammatik əsaslar üzərində öyrənmək istəyənlər üçün işin praktik əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Tədqiqatın nəticələri ali məktəblərin bakalavr və magistr pilləsində tədris olunan “Ərəb dilinin nəzəri qrammatikası”, “Üslubiyyat”, “Linqvistik təhlil”, “Sintaksisin nəzəri əsasları” fənlərində, eləcə də ərəb dilinin xüsusi kurslarında köməkçi material kimi istifadə oluna bilər. Tədqiqatın ayrıca ixtisas kursu kimi tədris olunması da məqsədəuyğundur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi mövzusu Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Şərq dilləri və ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Monoqrafik tədqiqatın əsas məzmunu və nəzəri müddəaları müəllifin ölkəmizdə və xaricdə çap edilən 34 elmi məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır. Dissertasiya müdafiəyə təqdim olunana kimi müəllifin mövzu ilə bağlı “Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və bəlağət” adlı monoqrafiyası nəşr olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə, elmi və faktiki material kimi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqatın obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası, quruluşu haqqında müvafiq məlumat verilir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə “Ərəb dili nəhv elminin təşəkkülünü şərtləndirən amillər” adlanır. Fəsil üç paraqrafdan ibarətdir.

İslamın zühurundan əvvəl Cahiliyyə dövründəki dil situasiyasının nəzərdən keçirilməsini ərəblərin dil haqqındakı anlayışlarını analiz etməyin ən optimal variantı hesab etmək olar. Qrammatiklərin fikrincə, orada öz gözəlliyi, zənginliyi, məntiqiliyi, yığcamlığı və digər dillərlə

müqayisədə öz üstünlüyü ilə fərqlənən yeganə ərəb dili (كلام العرب [kaləmu-l-arab]) – bədəvilərin dili mövcud olmuşdur. Cahiliyyə dönəmində bədəvi qəbilələri bu dildən gündəlik kommunikasiya vasitəsi kimi, həmçinin poeziyada və qəbilələrarası münasibətlərdə istifadə etmişdilər. Köçəri ərəblərin dilində Hz. Peyğəmbərə vəhy olunan ilahi risalə ərəb kəlamında öz dürüst ifadəsini tapmışdır¹.

Ərəbistan yarımadasının müxtəlif qəbilələrinin danışq tərzləri arasında regional fərqliliklər mövcud idi. Dilçilərin qənaətinə görə, bu spesifik xüsusiyyətlər təqribən eyni nüfuz və linqvistik statusa malik ekvivalent ifadələr kimi gözdən keçirilməlidir. Çünki aydın sezmək olur ki, bəzi fərqliliklər dilin bütövlüyünə xələl gətirməyən leksik-semantik səviyyəni aşmamışdır. Bununla belə qrammatiklər İslamdan əvvəlki ləhcələrin iyerarxiyasında Peyğəmbərin anadan olduğu Hicaz regionunun danışdığı ləhcəni ərəb dilinin “əla” modeli kimi qəbul edirdilər². Ərəb ənənəsi bütövlükdə Quranın və poetik dilin birinciliyi prinsipinə sadıq qalmışdır. Qrammatiklərin bioqrafiyalarını izləyərkən Bəsrə və Kufə məktəbləri arasındakı fərqi aydın görmək mümkündür. Müasir şərhçilər gah bu fərqliliyin həqiqiliyini inkar edir, gah da onun metodoloji vacibliyini şisirdirlər.

Çox ehtimal ki, Kufə qrammatikləri daha çox həvəskar və şeir kollektorları olduqları halda, Bəsrə qrammatikləri sözügedən elm sahəsinin nəzəri əsasları ilə maraqlanan linqvistik təfəkkürə malik peşəkarlar idilər. Amma cəsarətlə demək olar ki, hər iki “məktəb” eyni metodoloji prinsiplərdən çıxış edirdi.

Con Eysel ərəb dilinin formalaşmasındakı iki başlıca ünsürə – vəhdət və təmizlik ünsürünə işarə edir. Birincisi vəhdət toposudur (təməl ənənəvi fikir): İslamdan əvvəlki ərəb dili – “müəlləqət” adlanan islamöncəsi poeziya külliyyatında qeyd olunduğu kimi – ərəbləri vahid mədəniyyətdə birləşdirən yeganə dildir. İslam və yeni ərəb xilafətinin tələbləri ərəb dilinin ikinci toposunu təqdim edən müəssisələşmə və leqallaşmaya gətirib çıxarmışdır. Bu ikincisi ərəb dilinin təmizliyi ilə

¹Versteegh C.H.M. Le langage, la religion et la raison / Sylvain Auroux, Histoire des idées linguistiques, v.I, édition Mardaga, 1989, 510 p, p.243-284, p. 244

²Larcher P. Les origines de la grammaire arabe selon la tradition : description, interprétation, discussion / Approches to Arabic Linguistics : presented to Kees Versteeg on the Occasion of His Sixtieth Birthday. Leiden : BRILL, 2007, pp. 113 -135, p.117

xarakterizə olunur: Quranın nazil olduğu ərəb dili Peyğəmbərin mənsub olduğu Qureyş qəbiləsinin ləhcəsi olduğundan məhz bu ləhcənin “əla” ərəb dili olmaq statusu təmin edilmişdir¹.

Linqvistik təkamül məqsədilə ümumi ətraf mühitə aid olan faktorların münasibliyini xarakterizə edən Fridrix Kadora burada ekolinqvistika (ecolinguistics) anlayışını təqdim edir. Ekolinqvistika – danışan qruplar arasında ümumi ətraf mühitə aid olan fərqlərlə əlaqəli inkişafın linqvistik korrelyatlarının (dil sisteminin əlamətlərindən biri ilə fərqlənən əlaqədar elementlərin) tədqiqatından bəhs edir. Fridrix Kadoraya görə ekolinqvistik mənə bir tərəfdən sosial, mədəni və coğrafi faktorlar kompleksi arasındakı korrelyasiyalara (qarşılıqlı əlaqələrə) mötədil dəvət, digər tərəfdən faktorların təsirinə məruz qalmış qrupların linqvistik ənənəsidir. Ümumiyyətlə, bədəvilərin dildən istifadə etmə ənənəsi erkən ərəb dili nümunələrindən bəzi yeniliklər təqdim edir. Məsələn, sözün daxilində bir və ya bir neçə səsənin düşməsi ilə müşayiət olunan sinkopa hadisəsi.

Ərəb dili “diqlossiya” kimi tanınan linqvistik situasiyanın prototipi kimi nəzərdən keçirilir. Burada forma və simvolik mənələrdə böyük fərqlilik nümayiş etdirən iki linqvistik sistem – yazı dili və danışmaq dili mövcuddur². Ərəb dilini, ümumiyyətlə, iki dil kimi – ədəbi və danışmaq dili kimi müəyyən edirlər, amma bu bölgünü üçə çatdırırlar da vardır (məsələn, standart ərəb dili; mədəni danışmaq dili; yerli ləhcə)³.

Ərəb dilində irab həm sintaksis, həm qrammatik təhlil, həm də söz sonlarının dəyişməsi (hallanma) mənasında işlədilmişdir⁴. De Sasi “irab” qarşılığında qrammatik analiz (l’analyse grammaticale) terminini işlətməmiş və problemə də sırf bu prizmadan yanaşmışdır. O, təmrirlərə

¹Eisele J. C. College of William and Mary, Approaching Diglossia: Authorities, Values, and Representations. / Language contact and language conflict in Arabic: Variation on a Sociolinguistic Theme. Edited by Aleya Rouchdy, Printed and bound in Great Britain by MPG Books Ltd, Bodmin, 2002, 358 p, p.3-4

² Mar’i A. A. Language Education Policy: the Arab minority in Israel, Berlin: Springer, 2002, 198 p., p.43

³ Blau J. The renaissance of modern Hebrew and modern standard Arabic: parallels and differences in the revival of two semitic languages. University of California Press, 1987, 260 p., p.215; Schenker H., Abu Zayyad Z. Islamophobia and anti-Semitism. Markus Wiener Publishers, 2006, 199 p., p.144

⁴Rohi B. Al-Mawrid-A Modern Arabic-English dictionary. Ed. 21, Beirut: Dar El-Ilm lilmalayin, 2007, p.131

müraciət edərək onların təhlilini fransız dilinə tərcüməsi ilə ərəb dilində vermişdir. Bu həm də ərəb dilində qrammatik terminləri qavramaq baxımından əhəmiyyətlidir¹.

Deməli, linqvistik sistemin əsasında bədəvilərin danışıq dili dayanırdı (السماع [ə*s-siməa*]). Dilin təmizliyi məsələsində rəasional aspekt, yəni analogiya (القياس [ə*l-qiyəs*]) heç bir rol oynamırdı. Qrammatikin rolu yalnız bir kodifikator olmaqdan ibarət idi, yəni onlar sadəcə danışıqlardan görüb-əşitdiklərini qeydə almaqla məşğul olurdular. Bununla yanaşı dilçi, qaydaların izah olunmasında avtonom fəaliyyət səviyyəsinə malik olurdu. Danışanın izaha ehtiyacı yoxdur, çünki onun linqvistik qabiliyyəti qazanılmış olmayıb, anadangəlmədir. Bu konsepsiya Xəlildən gətirilmiş bir parçada özünü aydın göstərir: “Ərəblər öz intuisiya və xarakterlərinə uyğun olaraq danışırlar. Onlar öz nitqlərinin strukturunu və dilin rəasional prinsiplərini bilirdilər. Bütün bunlar onlara əvvəlcədən xəbər verilməmişdir və sadəcə fitri xarakter daşıyırdı. Mən isə öz xüsusi mühakimələrimə söykənərək bu rəasional prinsipləri sübut etmişəm”².

Bu gün ərəb linqvistikası amerikan sosiolonqvistikasının (“variationniste”) təsiri altındadır. Bu isə ərəb dilinin diqləssik təqdimatını geridə qoyaraq qədim ərəb qrammatiklərinin, xüsusisə Sibəveyhi və əl-Fərranın görüşlərini bərpa etmək üçün dil tarixi fənninin qarşısında geniş üfəqlər açır³.

Beləliklə, linqvistik sistemin təməlinə bədəvilərin danışıq dilinin dayandığını nəzərə almaqla qrammatiklər İslamdan əvvəlki ləhcələrin (اللغات [luğ*atun*]) iyerarxiyasında Peyğəmbərin anadan olduğu Hicaz regionunun danışıdığı ləhcəni ərəb dilinin “əla” modeli kimi qəbul edirdilər. Ərəbşünaslar təsdiq edirlər ki, klassik ərəb dilinin hal fleksiya dilin tək poetik siyahısında mühafizə olunan qədimliyin cizgisidir. Ərəb dilinin diqləssik təqdimatının təsiri altında bu poetik qeydə almaya daha çox qədim ərəb ləhcələri olan və yerli ləhcələrə qarşı

¹De Sacy S. Grammaire arabe à l’usage des élèves de l’école spéciale des langues orientales. Seconde partie, Paris, 1810, 475 p., p.499-456

²Zaccaci. Al-İdah fi-ilali-n-nahv. Ed. M. al-Mubarakı, Cairo 1959, 452p., p.66

³Larcher P. Les origines de la grammaire arabe selon la tradiccion : description, itepreétation, discussion / Approches to Arabic Linguistics : presented to Kees Versteeg on the Occasion of His Sixtieth Birthday. Leiden : BRILL, 2007, pp. 113 -135, p.129

qoyulan ümumi dil (*koiné* – müştərək dil) kimi baxılmışdır. Ərəb dilində irab həm sintaksis, həm qrammatik təhlil, həm də söz sonlarının dəyişməsi (hallanma) mənasında işlədilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “Bələğət – məcazlar sistemi kimi” adlanır. 15 paraqraf və yarımparaqraftan ibarət bu fəsildə müvafiq olaraq ilahiyatçılar və üsulçular mühitində bələğət elminin nəşəti, bələğət – fəsaht – üslub əlaqəsi, bələğətin şöbələri olan elmu-l-bəyan, elmu-l-məani və elmu-l-bədii tədqiqata cəlb edilmişdir. Göstərilən paraqrafların fonunda bələğətin fəsahtlə qarşılaşdırılması, fəlsəfənin bələğətə təsiri, bələğətin asanlaşdırılması cəhdləri, elmu-l-bəyanın tərkibində təşbeh və təşbehin əsasları, həqiqət və məcaz, iki istiarə, kinayə, elmu-l-məani daxilində cümlənin strukturu, xəbər və inşa, tələbi və qeyri-tələbi inşa, məhdudlaşdırma üslubu, elmu-l-bədii içərisində ləfzi zinətləndirmə (cinas, iqtibas və əlavə etmə) və məna zinətləndirməsi (təzad= tıbaq, müqabələ, ikimənalılıq, hüsnü-təqsim) kimi bələğət fiqurlarına təmas edilmiş və onların mahiyyəti açıqlanmışdır.

Bələğət sözünün lüğəvi mənası “səlis, düzgün və açıq-aydın ifadə etmə” deməkdir. Termin olaraq iki mənada işlədilir. Birinci məna “qabiliyyət”, ikinci məna isə “elm” deməkdir. Qərb dillərində (fransız dilində) bələğətin “qabiliyyət” mənası müqabilində “éloquence”, “elm” mənası müqabilində isə “rhétorique” kəlmələri işlədilir¹. Qabiliyyət olaraq bələğət sözün səlis, düzgün, yerində və zamanında işlədilməsidir. Başqa sözlə, fikrin şifahi, yaxud yazılı şəkildə yetərincə və zamanında ifadə edilməsidir². Bələğət hələ elm kimi öyrənilməzdən əvvəl bir qabiliyyət kimi şair, yazıçı və xətiblərin, hətta xalqın dilində mövcud olmuşdur. Sonralar bələğət termini kimi qəbul edilən təşbeh, məcaz, istiarə, cinas, mütəbaqat və s. kimi ədəbi sənətlər hər bir dil və mədəniyyətdə istifadə olunmuşdur. Bələğətin qabiliyyət kimi təşəkkül tapdığı cahiliyyə dövrü şifahi ədəbiyyatında, Qurani-Kərim və hədisdə bu elmə dair bir çox nümunələr tapmaq mümkündür. İbnu-l-Müqəffadan başlayaraq Cahiz, Qudəmə ibn Cəfər və Rummaniyə qədər bələğət insanın anadangəlmə sahib olduğu fitri bir qabiliyyət şəklində anlaşılmışdır. İbnu-l-Müqəffaya görə bələğət – sözü hər kəsin asanlıqla

¹Fumaroli M. L'âge de l'éloquence : rhétorique et “res literaria” de la Renaissance au seuil de l'époque classique. Librairie Droz, 2002, 882 p., p.25-26

²Vibert A. Autour et au delà. La Rhétorique dans le premier tiers du XIX siècle // Revue d'histoire littéraire de la France, № 2, 2005, pp 369 -393, p.371

söyləyə bilməyəcəyi şəkildə söyləməsidir. Cahizə görə bələğət ləfzlə mənanın gözəllikdə bir-biri ilə yarışması, yəni mənadən öncə ləfzin qulağa, ləfzdən öncə isə mənanın sürətlə zəhnə çatmasıdır¹. Rummaniyə görə isə bələğət mənanı gözəl və münasib ifadələrlə zehinlərə çatdırmaqdır². Bələğət dil qabiliyyəti vasitəsilə intellektual zövqün sonuna ünvanlanmışdır³. Deməli, bələğət sahibi ilk növbədə qəlbində çağlayan məna haqqında düşünməlidir. Mənanın qurulmasında və tərtib edilməsinin gözəlliyində orijinallıq, sağlam mühakimə və zərif zövq mühüm yer tutur. Bunun ardınca aydın, təsirli və münasib sözlərin bir-birləri ilə gözəllik və fəşahət yaradan əlaqələri gəlir. Bələğət nə tək-cə sözdə, nə də tək-cə mənadadır, əksinə, bu ikisinin sıx vəhdətində və hüsni-rəvanlığındadır.

Sözlükdə “fəşahət” “açıq-aydın olma”, “havanın açıq və parlaq olması”, “südün üzərindəki köpüyün təmizlənərək saf və xalis olması” (258, *f-s-h* maddəsi) mənalılarına gəlir. İstilahi mənadafəşahət sözlərin tələffüzünün rəvan olaraq qulağa xoş gəlməsi, mənasının isə aydın olmasıdır. Bunu ifadə edən xüsusiyyət sözlərin dil qayda-qanunlarına uyğun olub həmin dilin ustası olan ədəbiyyatçılar tərəfindən qəbul edilərək geniş şəkildə işlədilməsidir. Başqa sözlə, fəşahət sözün asan anlaşılmasına və qüsurlardan uzaq olmasına dəlalət edir⁴. Yəni məna aydınlığı və ifadə etmə asanlıığı ilə səciyyəli olan fəşahət qrammatik qayda-qanunlara uyğun, anlaşılıq, şirin və səlis olmalıdır. Məşhur yazıçı və şairlər arasında geniş şəkildə işlədilərək status qazanmış fəşahətli sözlər bədii ifadə vasitələrinin əhatə etdiyi yüksək keyfiyyətlərin mükəmməl ifadə gözəlliyinə malikdir⁵. Fəşahət gözəl söz söyləmək sənəti, təsir etmək və inandırmaq elmidir (Éloquence est art de bien dire, science de toucher et de persuader). Platon fəşahəti tərif etmək

الجاحظ. البيان والتبيين، تحقيق إبراهيم شمس الدين، الجلد الأول، بيروت، 2003، ص 576، ص 115

²<http://www.amazon.com/> / Arabic – Rhetoric – Pragmatic – Analysis – Civilization/dp/0415386098

³De Quincey T., Frederic B., David P. Selected Essays on Rhetoric. SIU Press, 2010, 320 p, p.81

⁴Yekta M.A. Klasik Edebiyat Bilgisi. Belağat, 4, Baskı: İstanbul, 2006, 326 s., s.39
⁵علي جارم- مصطفى أمين. البلاغة الواضحة، قدم له وعلق عليه وخرج آياته وأحاديثه عبد الكريم العطا، دمشق، 1999، ص 520، ص 6

(flatter) və aldatmaq (tromper) sənəti kimi xarakterizə edirdi. Siseron isə onu bədahətən və cilalı danışmaq sənəti kimi qiymətləndirirdi¹.

Ərəb linqvistləri və bəlağətçiləri fəsahtlə bəlağəti bir-birindən fərqləndirmişdirlər. Bu fərq, əsasən, müxtəlif alimlər tərəfindən aparılmış analizlər səviyyəsində müəyyən edilmişdir. Belə ki, fəsaht söz, cümlə və şəxslə (communicator) xarakterizə olunur, bəlağət isə şəxsin xarakterik xüsusiyyətidir.²

Bəyan elmi insana müxtəlif söz və üsullarla məramını gözəl ifadə etmə qabiliyyətini qazandırır. İfadələrdəki güc və aydınlıq dərəcəsi təşbeh, məcaz, istiarə və kinayə ilə dəyişir. Bəyan elminin mövzusunu da bu ədəbi sənətlər və fərqli ifadə yolları təşkil edir. Bəyan elmində söz gerçək mənasında işlənərsə həqiqi, gerçək mənanın xaricində bir mənə ifadə edərsə məcaz, təşbeh və istiarə olur. Gerçək anlamı ilə yanaşı daha təsirli bir məcazi anlamda işlənərsə kinayə adlanır. Məcəzin başa düşülməsi üçün həqiqəti anlamaq zəruridir və buna görə də həqiqət də bəyanın mövzularına daxildir³.

Təşbeh “bir şeyin təsvirində ləfzlərin digər bir şeylə ortaqlığına dəlalət edir”. O, müşəbbəh (مشبه), müşəbbəhun bih (مشبه به), təşbeh ədatı (أداة التشبيه), bənzətmə sifəti (وجه الشبه) olmaqla dörd ünsürdən ibarətdir. Fatimə Muhəmməd Muhaidə təşbehin bir neçə aspektdə metaforadan fərqləndiyini qeyd edir. Birincisi, metaforadan fərqli olaraq təşbeh (*similie*) açıq-açığına iki fikir, səhnə, yaxud obyekt arasındakı müqayisənin fərqi vararaq “kimi”, “bənzər” mənalı sözü ehtiva edir. İkincisi, təşbehdə müqayisənin hər iki tərəfi aydın və müfəssəldir. Yəni, metaforada olduğu kimi, oxucu kontekstə müraciət etməklə müqayisənin təsvirini, habelə tərəfini izah etməklə mühakimə yürütməyə ehtiyac duymur. Təşbehdə bu ünsürlərin mövucudluğu onların şərhini və bir dildən başqa dilə tərcüməsini asanlaşdırır⁴.

Ərəb dili məcazi ifadələrlə zəngin bir dildir. Bəlağət elmində sübut edildiyi kimi, məcazi (figurative) ifadələr ritorik cəhətdən həqiqi

¹Fumaroli M. L'âge de l'éloquence : rhétorique et “res literaria” de la Renaissance au seuil de l'époque classique. Librairie Droz, 2002, 882 p., p.25

² Abdul-Raof H. Arabic rhetoric: a pragmatic analysis. New York: Routledge, 2006, 316 p., p.95

³ شيمي وليد سعيد عيسى علي. علم البيان: جذوره وقضاياها. دار الأندلس للنشر والتوزيع، 2005، ص 202، ص 113-115

⁴ Muhaidat F. M. A Tale of Two cities in Arabic Translation. Universal Publishers, 2009, 229 p., p.69-70

(literal) ifadələrdən daha təsirlidir. “Məcəzi ifadələr” məcazi danışmaq tərzini, diksiya və konsepsiyaları –metafora, metonimiya, metaforik təşbehi əhatə edir. Sözdə və ya cümlədə təzahür edən bu amillər onların ifadə etdiyi reallığa münasibətdə aydınlaşır¹. Ərəb dili ənənəsində metafora istilahı müxtəlif mənələrdə və fərqli üsullarla işlədilmişdir. Məhz buna görə də bu sözün dəqiq qarşılığını tapmaq çətindir. Erkən dövrlərdə bu termin “hər hansı bir mövzunu bir müəllifin digər müəllifdən iqtibas etməsi” mənasında işlədildiyi kimi, təşbeh mənasında da istifadə olunmuşdur. Ona görə də istiarə ilə təşbeh arasında möhkəm sədd çəkmək mümkün deyildir. Çünki hər iki termin müəyyən dərəcədə müqayisə və bənzətməni ifadə edir. Ərəb dilində metaforanın həmçinin məsəl (proverb) ilə də əlaqəsinin olduğu iddia edilir². İstiarə təşbehdən daha bəlağətlidir. Çünki istiarə təxəyyüldə yeni bir obrazın yaranmasına xidmət edir.

Vilyam Smit klassik mərhələdən sonrakı ədəbi tənqid məsələlərindən bəhs edən əsərində göstərir ki, Razi, Cürcaninin müfrəd və cümlə elementləri (single and composite elements) ideyası ətrafında gedən diskussiyaları sistemləşdirmişdir. Cürcani öz diqqətini istiarə, təşbeh və kinayə üzərində cəmləşdirmişdir. Çünki bu məcazlar təsvirlərin kompleks əlaqələrini əmələ gətirir. Müəllif məcazları ərəb dili üslubunun vacib elementlərindən hesab edir³. Ərəb üslubu sintetik və vasitəli nitq fiqurlarına (figures of speech) meyl göstərir. Bunlardan metafora, hiperbol, tautologiya, sinekdoxa, metonimiya və digərlərini göstərmək olar.

Sami dil mənsubları “mahiyət” və “forma”-nı bir birindən fərqləndirməyə meyl edirlər və birincinin doğruluğu naminə sonuncunun homogenliyinin qurban verilməsində tərəddüd etməzlər. Belə ki, din və poetik məzmunlu sami mətnlərində bir kəs ifadənin arxasındakı məqsədi dərk etməli və bir qədər formal rabitəsizlik ucbatından onu təhrif etməməlidir. Bu nəinki aşkar olunmalı ruhi-mənəvi

¹ Al-Qaradawi Y. Approaching the Sunnah: Comprehension and Controversy. UK: The International Institute of Islamic Thought, 2007, 215 p., p.155

² Larsson G. Ibn Gracia's shu'ubiyya letter: ethic and theological tensions in medieval al-Andalus/ BRILL, 2003, 244 p., p.157

³ Smyth W. Criticism in the post-classical period: A survey / Roger M. A. Allen, Donald Sidney Richards. Arabic literature in the post-classical period. Cambridge University Press 2006 486 p, pp. 387 – 459, p.402

məqsəddir, həm də hissələrin ani ifadə edilməsini və onların şifahi konkretləşməsini müəyyənləşdirə emosiyadır. Həqiqətdir ki, ərəb üslubçuları ilk növbədə formal düzlüyə (fəsaḥət) və ikinci növbədə mahiyyətə önəm verən bəlağətə aid olmaqla, məntiqi aydınlıq və dialektik səmərəlilik axtarışındadırlar. Amma bütün bunlar heç də vasitəli üsulla ifadə etmədə sami ənənəsi ilə ziddiyyət təşkil etmir. Ərəblərə görə, gözəl söylənmiş şey aydındır. Kinayəyə sıx-sıx müraciət edilməsi onu göstərir ki, bir ərəb üçün ifadəni “zinətləndirmək” təbii haldır. Bununla belə, ərəb üslubunda iki qütb mövcuddur. Bunlardan biri yuxarıda toxunduğumuz məsələləri əhatə edir. Digəri isə daha mücərrəddir. Hər iki qütb müvafiq olaraq Kufə və Bəsərə qrammatika məktəblərinin təmsalında müəyyən forma kəsb etmişdir. Quran paradigmləri üzərində qurulmuş Kufə qrammatika məktəbi əyani və empirik xarakterə malik olduğu halda, Bəsərə qrammatika məktəbi dilin prinsipial və nəzəri konsepsiyasının təsiri altında idi¹.

Məani (المعاني) sözün yerində olma (مقتضى الحال) [*muqtəda-l-hal*] şərtlərini, sözün şəraitə və yerə görə uyğunlaşdırılması prinsiplərini tədqiq edən elm sahəsidir. Bu elmin təşəkkül tarixi sintaksis və şeir sənəti nəzəriyyəsi ilə sıx bağlıdır. Bu söz termin kimi ilk dəfə məani-ş-şiir növlü əsərlərdə “şeir temaları”, məani-l-Quran növlü kitablarda “lüğəvi məna, etimoloji və qrammatik təfsir və təvil” əvəzində işlədilmişdir. Bəlağət mahiyyətinə yaxın digər bir termin isə “məani-n-nəhv”dir. Bu tərkibə ilk dəfə olaraq Aristotel məntiqini irəli sürən Məttə ibn Yunusla ərəb dili məntiqini (معاني النحو) [*məani-n-nəhv*] müdafiə edən Əbu Səid əs-Sirafi arasında cərəyan edən mübahisədə rast gəlinir². İbn Farisin “məani-l-kəlam” (معاني الكلام) [*məani-l-kəlam*] təbiri də bəlağət xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Onun eyni başlıq altında sadaladığı “xəbər – istixbar, əmr – nəhy, dua – tələb, ərəz – təhziz, təmənni – təəccüb”³ şəklindəki on kateqoriya daha sonra təşəkkül tapan məani elminin təməl mövzusu kimi xəbər – inşa bölümünə eyni ilə daxil olmuşdur. Ərəb dili qrammatikasının günümüzə gəlib çatmış ilk

¹ Frithjov S., James S. Sufism: veil and quintessence: a new translation with selected letters / World Wisdom, Inc, 2007, 196 p., p.1

² أبو هيان التوحيدي. الامتاع والموانسة، بيروت، دار الأرقم للطباعة والنشر والتوزيع، 2006، 242 ص، ص 121

³ نور الدين علاء. عبد القاهر الجرجاني في قراءات البلاغيين المحدثين، القاهرة، منشأة المعارف، 2007، 421 ص 179

əsəri olan Sibəveyhinin “əl-Kitab”ında məani elminə aidıyyatı olan cümlə təhlilləri ilə cümlələrdəki təqdim – təxir, tərif – tənkir, həzf və bəzi ədatların mənaları kimi mövzulardan bəhs olunduğuna görə Sibəveyhini məani elminin ilk qurucusu sayan tədqiqatçılar da vardır. Əbdülqahir əl-Cürcaninin formalaşdırdığı nəzm nəzəriyyəsinə görə, Quranın təqlidilməzliyi (إعجاز) [*iacəz*] sözlərin fəşahətli olmasında deyil, şəraitə və mövqeyə görə mükəmməl bir uyğunluq içərisində meydana gətirdikləri maraqlı doğuran tərkiblərində və sözlərin düzülüşündədir (النظم) [*ən-nəzm*]). Uyğunluq üslubu təməlinə söz sırası qaydalarını (النحو) [*ən-nəhv*]), söz sırasının müxtəlif kompozisiya və mövqələrdə meydana gələn məna nyuanslarını diqqətlə araşdıran Cürcani məani elminin mövzularını “دلائل الإعجاز” [*dələilu-l-iicəz*] əsərində “nəzm, məani-n-nəhv, məani-l-kəlam” adları altında nəzərdən keçirmişdir. Nəhv elminin və formal məntiqin xüsusiyyətlərinin hiss edildiyi bu əsəri ilə Əbdülqahir məani elminin qurucusu hesab edilmişdir¹. Səkkakinin məaniyə verdiyi qarmaqarışlıq tərifini bəyənməyən Qəzvinə ona “ləfzlərin müqtəzeyi-hala uyğun durumunu araşdıran elm” kimi tərif vermişdir. Məani elmi Qəzvinin təmsalında səkkiz təməl mövzuda mərkəzləşmişdir. Bunlar: “müsnədün iləyh”in halları, “isnad”ın halları, “müsnəd”in halları, “müsnəd”lə əlaqəli üzvlərin (متعلقات) [*mutəalliqat*]), inşa, qasr, fəsl və vasl, icaz – itnab – müsavətdir². Səkkaki əqli həqiqəti və əqli məcazi kəlamın vəsfi sayılıb istiareyi-məknəyyəyə daxil etməklə bəyan elmində nəzərdən keçirdiyi halda Qəzvinə onları isnadın bir özəlliyi kimi qəbul edərək məanidə nəzərdən keçirmişdir. Səkkaki kəlamı xəbər və tələb qisimlərinə³, Qəzvinə isə daha əhatəli bir şəkildə xəbər və inşa, inşanı da tələbi və qeyri-tələbi bölümlərinə ayıraraq tədqiq etmişdir.

Deməli, məani elmi həm də cümlə qurmağın yollarını, onun gözəlliyini və üslub xüsusiyyətlərini də araşdırır.

Elmu-l-məaninin tərkibində öyrənilən cümlənin strukturunu “أطلب العلم من المهد إلى اللحد (الحديث الشريف) [Utlubu-l-ilmə minə-l-məhdi ilə-l-ləhdi] – “Beşikdən qəbrədək elm öyrən!” nümunəsində nəzərdən

¹ عبد القاهر الجرجاني. دلائل الإعجاز، القاهرة، دار الفكر المعاصر للطباعة والنشر والتوزيع: 2007، ص 84، ص 81-83

² القزويني خطيب. الإيضاح في علوم البلاغة، القاهرة، دار الأرقم: 2005، ص 304، ص 84-85

³ السكاكي أبو يعقوب. مفتاح العلوم، بيروت، 1983، ص 488، ص 161-165

keçirək. Bu, feili cümlədir. Onun feili virtual “sən” (أنت – *əntə*) gizli mübtədasına isnad edən əmr feilidir. Cümlədəki digər sözlər isə tamamlıq (العلم – *ilmə*), ön qoşma və onun ziyəlik halda idarə etdiyi sözdür (الحد من المهدي إلى – *minə-l-məhdi ilə-l-ləhdi*) ki, buna da rabitə (قيد – *qeyd*) deyilir. Buradakı feil “müsnəd” (مسند), yaxud “məhkum bih” (محكوم به), mübtədə “müsnəd ileyh” (مسند إليه), yaxud “məhkum aleyh” (محكوم عليه) və feilin mübtədə ilə yaratdığı əlaqə isnad (اسناد), yaxud hökm (حكم) (predikativlik əlaqəsi) adlanır.

Xəbər və inşa, tələbi və qeyri-tələbi inşa, əmr və onun formaları, nəhy və onun formaları, məhdudlaşdırma üslubu və digər məsələlər də elmu-l-məani daxilində mütalə olunur.

Haqqında danışılanın doğru olub-olmamasına dəlalət edən cümlə xəbər adlanır. Əgər cümlə həqiqətə uyğundursa doğru, uyğun deyildirsə yanlış hesab olunur. Allahın kəlamı, Hz.Peyğəmbərin səhih hədisləri, yaxud yalançı peyğəmbər Müseylimənin duaları bura daxil deyildir. Sahibinin söylədiyinin doğru, yaxud yalan olduğunu iddia etməyin mümkün olmadığı inşa öz növbəsində iki qismə ayrılır: a) tələbi inşa: əmr, qadağan, sual, arzu, nida; b) qeyri-tələbi inşa: təcəüb, mədh, məzəmmət, and, ümid və istəyin ifadəsi, əqd forması və s. kimi. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-tələbi inşa məani elminin obyektini hesab olunmur.

Xəbərin ifadə olunmasından müxtəlif məqsədlər güdülə bilər. Məsələn: وكان لمعاوية أبي سفيان عيْنٌ بالمدينة يكتب إليه بما يكون من أمور الناس وقريش، فكتب إليه: إِنَّ الحسینَ بنَ عليٍّ أَعْتَقَ جاريةً له وتزوجها؛ فكتب معاوية إلى الحسين [va kəna limuaviyətə əbi sufyanə aynun bi-l-mədinəti yəktubu ileyhi bimə yəkunu min umuri-n-nəsi va qureyšin, fəkətəbə ileyhi: innə-l-huseynəbnə aliyyin ətatəqə cəriyətən ləhu va təzəvvacəhə; fəkətəbə muaviyətu ilə-l-huseyni aleyhi-s-sələmu: əmmə bəad, fəinnəhu bələğani ənnəkə təzəvvacətə cəriyətəkə (əl-qayravani)] – “Müaviyə ibn Əbu Süfyanın Mədinədə camaat və Qüreyş barəsində məlumat ötürən adamı var idi. Bir dəfə o, Müaviyəyə belə bir yazılı məlumat göndərir: “Hüseyn ibn Əli özünə məxsus cariyəsini azad edərək onunla evlənib”. Müaviyə Hüseynə (ə.s.) yazır: “Eşitmişəm ki, sən öz cariyənlə evlənmisən”. Bu misalda məqsəd xəbər vermək deyildir. Çünki I şəxs II şəxsdən əvvəl bilir ki, o, cariyəsi ilə evlənməmişdir. I şəxs II şəxsə aydınlaşdırmaq istəyir ki, o, cümlənin ehtiva etdiyi şeyi bilir. Deməli, işin faydalı tərəfi dinləyicinin xəbər

alması deyil, I şəxsin həmin işdən agah olmasını çatdırmaqdır. Bu halda predikativlik “vacib mənalı” (لازم الفائدة) [*ləzimu-l-fəidəti*] adlanır.

Məhdudlaşdırma xüsusi tərzdə bir məsələnin digər məsələ ilə xüsusiləşdirilməsidir. Ən geniş yayılmış məhdudlaşdırma yolları aşağıdakılardan ibarətdir: a) inkar (النفي) və istisna (الاستثناء) (لا، ولا، وإلا). Bu halda məqsur aleyh (vasitəsilə məhdudlaşdırılan söz) istisna ədatından sonra gəlir; b) (إنما). Burada məqsur aleyh bir qayda olaraq sonda gəlir; əgər əlaqə “لا” ədatı vasitəsilə qurularsa onda məqsur aleyh ondan əvvəl، لكن، بَلْ ədatları vasitəsilə olduqda isə məqsur aleyh onlardan sonra gəlir; c) sonda gəlməsi lazım olanı önə keçirmə. Bu şəraitdə məqsur aleyh öndə gəlir. Məhdudlaşmanın iki tərəfi vardır: məqsur və məqsur aleyh. Məhdudlaşma tərəfləri etibarilə iki qismə bölünür: sifətin isim vasitəsilə məhdudlaşması (قصر الصفة على الموصوف) və ismin sifət vasitəsilə məhdudlaşması (قصر الموصوف على الصفة). Bəlağətdəki sifət (الصفة) nəhvdəki sifətdən fərqlənir, yəni bəlağətdə onun qrammatik təhlili aparılmır.

Elmu-l-bədii bəlağət elminin ifadəni gözəlləşdirmə üsul və qaydalarından bəhs edən sahəsidir. Ləfz və mənə gözəlliyi yaradan bu elm sahəsi valehedici gözəlliyə və rəngarəngliyə malikdir. O, ləfzi (cinas, iqtibas, səc) və mənəvi (tövriyə, tıbaq, müqabələ və s.) zinətləndirməni əhatə edir. Təməllərinin Cahiz tərəfindən atıldığı qəbul edilən bədii elmini ədəbi bir sənət kimi araşdıran, prinsiplərini açıqlayan, başlıca mövzularını ortaya qoyan şəxs Abbasi xəlifəsi şair Abdullah ibn Mutaz olmuşdur. O, “كتاب البديع” adlı əsərində bu elmin yeni (مُحَدَّث) şairlərin bir icadı deyil, əksinə, Quranda, hədisdə, qədim ərəb şeirində, hətta bədəvilərin danışdığı dilində mövcud olduğunu, elmi bir termin olmadan öncə şairlərin təşbeh, cinas, istiarə və digər bədii sənətləri, onların təsir və gözəlliklərini dərk edərək işlədildiyini misal və dəlillərlə isbat etməyə çalışmışdır. İbnu-l-Mutaz sözü məcazi mənada (istiarə), bir sözü iki mənada (cinas), zidd mənalı iki sözü (mütəbəqat), söz və ya beytin sonundakı kəlməni əvvəldə işlətmək (رد العجز) (على الصدر) və bəlağəti təmin etmək məqsədilə sözə dəlil gətirmək (المذهب الكلامي) adları altında təsbit etdiyi beş ünsür üçün “bədii” terminini işlətməşdir¹. Xətib əl-Qəzvini “Üçüncü sənət bədii elmidir” deyərək

¹ ابن المعتز. كتاب البديع، Kotobarabia.com، لندن، 1945، ص 135، ص 57

bədii elmini məani və bəyandan sonra gələn bir bölüm kimi nəzərdən keçirmişdir¹.

Ləfzi zینətləndirməyə aid olan cinas – xarici şəklinə, səs tərkibinə və məzmununa görə oxşar, etimoloji və semantik cəhətdən fərqli sözlərin yanaşı işlənməsindən ibarət ritorik fiqurdur. Nadya Yəqub hesab edir ki, paronomaziya (cinas) dəqiq formal strukturlara söykənərək şair və ya yazıçının söz oyunu, kompozisiya və daha çox imrovizasiyadan məharətlə istifadə etməsini səciyyələndirir². Virginia Stevens cinası və xüsusilə eyni kökdən törəmiş sözlərin istifadəsini ərəb və sami dillərində vacib ritorik konstruksiyalar sayır. Soyərə istinad edən müəllif belə fikir irəli sürür ki, sami dillərinin strukturu Hind-Avropa dillərində çətin anlaşılan paronomaziya və söz oyunu növlərinə imkan yaradır. Orta əsr ərəb bələğətçiləri bu cür strategiyaları “cinas”, yaxud “təcnis” (paronomasia) və “iştiqaq”, yəni “eyni və ya qohum kökdən törəyən” (cognate derivation) rubrikaları altında bəzi detalları ilə şərh etmişdirlər. Bu zaman onlar diqqəti ilk növbədə poeziyaya yönəlmişdirlər³.

Ən yaxşı qafiyəli nəsr fiqrələri (abzas) bərabər, qeyri-təbiilikdən və mənasız təkrarlardan uzaq olan səcidir (سجع [səcun]). Deməli səci (qafiyəli nəsr) son hərfləri eyni, həm də sükunlu olmaqla iki və daha artıq fasilənin uyğunluğudur. Ən yaxşı səc isə abzasları bərabər olandır. Jozef Tobi akrostika və qafiyəli nəsrin (السجع - rhyme) ərəb poeziyasından deyil, yəhudi paytanik ənənəsindən (Hebrew paytanic tradition) meydana gəldiyini iddia edir⁴. Şübhəsiz, İslamın erkən dövrlərində qafiyəli nəsr diskussiyaları intellektual stimulyasiyadan və

¹القزويني خطيب. الإيضاح في علوم البلاغة، القاهرة، دار الأرقام: 2005، ص 304، ص 334

²Nadia G. Yaqub. Pens, swords, and the springs of art: the oral poetry dueling of Palestinian weddings in Galilee. BRILL, 2007, 378p., p.77-78

³Stevens V. Compiling an English to Egyptian Arabic Dictionary: difficulties encountered / Badawi El –Said M., Elgibali Alaa, Understanding Arabic: essays in contemporary Arabic linguistic in honor of El –Said Badawi, American Univ. in Cairo Press, 1996 274 p, pp. 145 -181, p.149

⁴Tobi Josef. Proximity and distance: medieval Hebrew and Arabic poetry. Vol. 27. BRILL, 2004, 407p., p.57

estetik zövqdən məmnuniyyət duyan ziyalı təbəqələrin təşəbbüskarlığı idi¹.

Əhməd Bəyumi təzadı bədii zinətləndirmənin növlərindən biri olduğunu qeyd edərək, onun adını müqabələ, müşakələ, tövriyə, ləff, məzəmmətə bənzəyən mədhin, yaxud mədhə bənzəyən məzəmmətin təkidi (تأكيد المدح بما يشبه الذم والعكس) [təkidu-l-mədhi bimə yəşbəhu-z-zəmma va-l-aksə]), hüsnü-t-təlil, mübaligə, cinas, səc, ikinci dərəcəli sözün başa keçirilməsi (رد العجز على الصدر) [raddu-l-aczi alə-s-sadri]) və s. ilə yanaşı çəkir². Təzad (الطباق – antithesis) bir-birinə əks mənalar (anlayışlar, obrazlar) ifadə edən iki dil vahidinin qarşılaşdırılmasından ibarət üslubi fiqurdur. Əksər bəlağət alimlərinin fikrinə görə, təzad cümlədə iki antonim mənalı sözün (المتضادان) [əl-mutədaddəni]) eyni zamanda işlədilməsi ilə yaradılır³. Sözlükdə “üz-üzə gəlmək; iki şeyi bir-birilə qarşılaşdırmaq” mənasında olan “müqabələ” bədii elmində mənanı gözəlləşdirən söz sənətidir. Müqabələdə gözəlliyin mənbəyi zidd, yaxud uyğun mənalar arasındakı düzülüş harmoniyasıdır.

Deməli, bəlağət elminin təşəkkül tapıb möhkəmlənməsində ilahiyyətçilər və üsulçular mühitinin böyük təsiri olmuşdur. Bəlağət məani (المعاني), bəyan (البيان) və bədii (البيوع) olmaqla üç fənnə ayrılır. Ərəb bəlağəti linqvistik akta zəriflik verən və bəlağət prinsipləri ilə kommunikatorun kommunikativ funksiyasının əsaslandırılmasını mərhələlərlə keçən fəsaht kriteriyaları vasitəsilə dil istifadəçisinin kommunikativ şifahi və yazılı qabiliyyətlərinin inkişafına kömək etmək məqsədini güdür. Bəlağət hələ elm kimi öyrənilməzdən əvvəl bir qabiliyyət kimi şair, yazıçı və xətiblərin, hətta xalqın dilində mövcud olmuşdur. Sonralar bəlağət termini kimi qəbul edilən təşbeh, məcaz, istiara, cinas, mütəbaqat və s. kimi məcazlar hər bir dil və mədəniyyətdə istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “Ərəb dilində sintaksis – bəlağət əlaqələri” adlanır. Bu fəslidə əvvəlcə ərəb bəlağətinin üslubiyyatın

¹Jonhatan P.D., Rand C. M. Studies in Arabic and Hebreü letters: in honor of Raymond P. Sceindlin. Corgias Press LLC, 2007, 262p., p.12

²بيومي سعيد أحمد. أم اللغات دراسة في خصائص اللغة العربية والنهوض بها. Kotobarabia.com, 2005, ص 94

³عبد المطلب محمد. البلاغة العربية، الطبعة الثانية، الشركة المصرية العالمية للنشر، القاهرة، 2008، ص 426، ص 355

semantikasını ilə əlaqəsi, amilin qrammatik mənası, ərəb nəhvilərinə görə “cümlə” məfhumu, ərəb dilində linqvistika – üslubiyyat, üslubiyyat – bəlağət əlaqələri və sintaksislə bəlağətin qarşılıqlı əlaqəsi tədqiq edilir.

Ərəb bəlağəti ərəb qrammatikasının ekstensiyasıdır və ərəb üslubiyyatı ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Ərəb bəlağəti, ilk növbədə, təsirli interpersonal kommunikasiya ilə əlaqədar olub effektiv danışıq aktı təqdim etmək üçün adresatın diqqətini cəlb etmək məqsədilə ona (adresata – *İ.A.*) münasib informasiya hazırlanmasını tələb edir. İnsanlar arasındakı ünsiyyət üzərində qurulmuş ərəb bəlağəti adresatın psixoloji və ideoloji vəziyyətinə diqqət yetirir. Ona görə də kommunikatorun mesajı dinləyicilər tərəfindən yaxşı mənimsənilir. Ərəb bəlağəti verilmiş nitq aktivliyinin kommunikativ kontekstini nəzərə alır və cümlədə söz sırası dəyişikliyinə pragmatik funksiyalarını şərh edir. O, linqvistik deviasiyanın, linqvistik strukturun və danışıq implikasiyasının (danışığın gizli mənasının) pragmatik əsasını təchiz edir. Bu, adi üslubdan fərqli və linqvistik nümunələrə yaxın olan fəhəhətli bir danışıqla dinləyicini heyretə gətirən linqvistik bacarıqdır. Ərəb bəlağəti implikasiya və perlokusiyaların (danışıqda tamamlanan hərəkətlərin) ərəb nitqinə təsirini təmin edir. Bəlağət tədqiqatlarında təqdim olunmuş həqiqi nitq aktı zahiri aləmə uyğun gələ də bilər, gəlməyə də. Beləliklə, biz ya doğru, ya yalan və nə doğru, nə də yalan olmayan nitq aktlarından bəhs edirik. Başqa sözlə, bəlağət məntiqlə dil arasındakı məsafəni birləşdirən körpü rolunu oynayır¹.

Bəlağəti “məcazlar sistemi” (un système des figures) kimi xarakterizə edən Jerar Jenetin bu kəlamından çıxış edən Henri Plet fikirlərin ardıcılığı, dəqiqiliyi və mükəmməlliyi üçün öz orijinal modelinin layihəsini təqdim etməyə çalışaraq qeyd edir ki, bəlağət fiquru nitqin qaydalardan kənara çıxan vahidini, yəni “adi işlənmədən fərqli nəzərdə tutulmuş kənara çıxma”nı təqdim edir. Deməli, nitq üslubu (elocutio) linqvistik kənara çıxmalar (linguistic deviations – *تغريب او انحراف* [*təğrib au inhiraf*]) sistemi kimi müəyyənləşir. Deviasiyanın imkanları ikinci dərəcəli bəlağət qrammatikasında təsvir edilmişdir.² Qeyd olunduğu kimi, bəlağət modelinin funksionallığı və əməliyyat

¹ Abdul-Raof H. Arabic rhetoric: a pragmatic analysis. New York: Routledge, 2006, 316 p., 14-15

² Plett H. F. Literary Rhetoric: Concepts – Structures – Analyses. BRILL, 2009, 232 p., p.65

üsullarının transformasiya metodları kimi işləməsi ilkin dil normasını (qramatikallığı) ikinci dərəcəli dil normasına (bəlağətliyyə) çevirir. Metodologiya fenomenoloji və onomasioloji baxış çərçivəsində müəyyən-ləşir. Fenomenoloji baxış çərçivəsində, layihələşdirilmiş metod (semio-)sintaktik əsasda bütün anlaşıqlı və kənara çıxan linqvistik fenomenləri təyin edən və onları tekst məhsuldarlığı / analizi üçün əlverişli edən problemlərin ritorik həll etmə üsullarını təqdim edir. Onomasioloji yanaşma çərçivəsində isə təqdim olunan model nəinki ənənəvi terminologiyanın hədsizliyini ləğv edərək onu daha da dəqiqləşdirir, həm də adlandırılması vacib olan terminoloji vakansiyanı açığa göstərir.

Dil spesifik fenomenlərin təbiətini təsvir etmək məqsədilə işlədildikdə linqvistik əməliyyatlar qaydaların iki tipini əhatə edir: vacib linqvistik normanı pozan (licence: a-grammaticality) və onu (vacib linqvistik normanı – *İ.A.*) gücləndirən (equivalence: syn-grammaticality). Qaydaların bu iki tipi müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır¹.

Pyer Larşer “Ərəb – İslam cəmiyyətində linqvistikanın digər elmlərlə əlaqəsi” adlı əsərində Səkkakinin “Miftəhu-l-ulum” və İbn Xəldunun “Müqəddimə” əsərlərini tutuşduraraq göstərir ki, ərəb linqvistikasının möhkəm əsası qrammatika və bəlağətdənərsəyə gəlmişdir. Müəllif qrammatikanın və bəlağətin müvafiq sahələrini qısa şəkildə şərh etdikdən sonra nəhv – məani münasibətlərini tədqiqata cəlb edir. Onun yanaşmasına görə, qrammatika iki hissəyə bölünür: nəhv və sərf. Nəhv və sərf linqvistik ifadələrin qiyasi xarakterinə malikdir. Ritorika da əsasən ikihissəli (*bipartie*) konstruksiyadan ibarətdir (علم المعاني والبيان – les deux sciences des significations et de l’expression – məna və ifadələr haqqında iki elm). Bəlağətin üçüncü komponenti olan “bədii” Səkkakiyə görə sadə tropoloji əlavədir (un simple appendice tropologique). İstər qrammatikanın iki komponenti, yaxud bəlağətin iki komponenti, istərsə də bəlağətlə qrammatika arasındakı əlaqələr kompleks əkildə öyrənilməlidir.

Pyer Larşer nəhv/məani əlaqələrinə aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, “bundan başqa, onlar məani elmini “sintaksisin semantikasını”

¹Timmerman D. Schiappa E. Classical Greek Rhetorical Theory and the Disciplining of Discourse. Cambridge University Press, 2010, 192 p., 120-121

(sémantique de la syntax) kimi şərh edən “məani-n-nəhv” ifadəsinin ritorik mətnlərdə təzahür etməsi ilə mürəkkəbləşmişdir”¹.

Ərəb dilində amil hər hansı bir hərəkəti idarə edən şeydir. O, feil, ismin təsirlik halını və feilin arzu formasını, feilin şərt şəklini tələb edən ədat və idarəetmə funksiyasına malik isimlər və feili isimlər kimi ismi (ad qruplu sözləri) adlıq hala, feili isə xəbər formasına, yaxud ismi (ad qruplu sözləri) təsirlik hala, feili isə arzu şəklinə, yaxud da ismi (ad qruplu sözləri) yiyəlik hala salır. Professor D. Cabanelas amil nəzəriyyəsinin (la teoría del “regente”) fonetik ardıcılığın interpretasiyası olan irəblə sıx bağlı olduğunu irəli sürür². “Amil sözə daxil olaraq onu ismin adlıq halına (nominative) və feilin xəbər formasına (indicative), yaxud ismin təsirlik halına (accusative) və feilin arzu şəklinə (subjunctive), yaxud ismin yiyəlik halına (genitive) və ya feilin şərt şəklinə (əmr formasına- jussive) salan şeydir. Məs., feili cümlənin mübtədasının sonuna təsir edərək onu adlıq hala, tamamlığın sonuna təsir edərək onu təsirlik hala salan feil amili kimi. Və ya müzərenin sonuna təsir edərək onu şərt şəklinə salan ədat kimi. Və ya ismin sonuna təsir edərək onu yiyəlik hala salan ön qoşma kimi və s.”³.

Karin Rayding haqlı olaraq ərəb dilində tipik idarəedicilərin (‘awaamil عوامل) feillərdən (verbs), sözönülərdən (prepositions) və ədatlardan (particles) ibarət olduğunu söyləyir. Misal üçün təsirli feil vasitəsilə tamamlığı təsirlik halda “idarə edir” (“governs”). Yaxud gələcək zamanın inkarını bildirən “lən” ədatı kimi bəzi ədatlar özündən sonrakı feilin arzu şəklində olmasını tələb edir; və ya ön qoşma tələb edir ki, ondan sonra işlənən söz yiyəlik halda olsun və s.”⁴.

¹Larcher P. Les relations entre la linguistique et les autres sciences dans la société arabo – islamique / Sylvain Auroux. History of the language sciences: an international handbook on the evolution of the study of language from the beginnings to the present, volume 2. Walter de Gruyter, 2000, pp. 312 -318, p.315

²Cabanelas D. Homenaje al Prof. Dario Cabanelas Rodriguez, o.f.m., con motivo de su lxx aniversario. Universidad de Granada, Departamento de Estudios Semíticos, 1987, 510 p., p.277

³عباس حسن. النحو الوافي مع ربطه بالأساليب الرفيعة والحياة اللغوية المتجددة. الجزء الأول، دار المعارف، ط12، 712 ص، ص 441.

⁴ Ryding K. A reference grammar of modern standard Arabic. Cambridge University Press, 2005, 708 p., p.58

Müəllif isimlərin halı və feillərin şəklinin ərəb dilində amilin təsirinə məruz qalmış iki kateqoriya olduğunu təsbit edir. Eyni zamanda müəllif ismi cümlənin mübtədası (subject of an equational sentence – ابتداء) kimi amilin bəzən abstrakt (عامل معنوي) olmasına da işarə etmişdir.

Qrammatik hadisələrin amili (səbəbi) haqqında qrammatiklərin öz aralarında fikir birliyi yoxdur. Məsələn, Sibəveyhi mübtədanın ismi cümlənin əvvəlində və ya axırında gəlməsindən asılı olmayaraq ibtida ilə adlıq halda olmasını qeyd etdiyi halda, Mübərrəd onunla razılaşmayaraq göstərir ki, mübtədə xəbərdən əvvəl gəldikdə onun adlıq halda idarə edilməsinin səbəbi ibtida, xəbərdən sonra gəldikdə isə xəbər özüdür¹.

Mübtədə və xəbər predikasiya üçün ilk iki isimdir (predikasiyanın özümlü olan iki ad qruplu sözdür). Predikasiya üçün ilkin olmaları onların adlıq halda olmasıdır. Çünki o, hər ikisinə aid olan bir mənədir. Belə ki, predikasiya iki tərəf – müsnəd (xəbər) və müsnəd ileyh (mübtədə) olmadan mümkün deyildir².

Doktor İman əl-Keylani qrammatiklərin çətinliklə üzləşmələrinin səbəbini ərəb nəhvünün əsasını təşkil edən amil nəzəriyyəsində yol verilən mübaligələrlə izah edir. O, faktiki olaraq bunun dilin təsviri ilə uzlaşmadığını, çıxış yolu kimi təqdir və təvilə əl atılmasının məsələni bir qədər də dolaşılığa saldığını qeyd edir. Buradan da qrammatiklər ərəb cümləsini ismi və feili olmaqla iki qrupda təsnif edərək, demək olar ki, isim və ya feilin ziddinə olmayan bütün cümlələri bu təsnifata boyun əydirmişlər. Hətta and, nida bildirən cümlələr də virtual olaraq feillə izah olunaraq (أقسم، أنادي) feili cümlələr qrupuna daxil edilmişdir. Təəccüb bildirən "ما" ədatının iştirak etdiyi cümlə (məs. أجمَلَ الصدقَ ما أجمَلَ الصدقَ) –Düzlük nə gözəl şeydir) ismi cümlə hesab olunur³.

Cümlənin təsnifatında qrammatiklərin fikirlərinin haçalanması – yəni birinə görə ismi hesab edilən cümlənin digərinə görə feili hesab edilməsi, yaxud əksinə – məsələni daha da qəlizləşdirir. İbn Hişam

¹Məmmədəliyev V. M. Ərəb dilçiliyi. Bakı: Maarif, 1985, 288 s., s.75

²الأوراغي محمد (الدكتور) ، الوسائط اللغوية، 1. أفول اللسانيات الكلية، ط 1، الرباط: دار الأمان للنشر والتوزيع، 2001، الجزء الأول، 454 ص، ص184

³الكيلاي إيمان "محمد أمين" (الدكتورة). دور المعنى في توجيه القاعدة النحوية من خلال كتب معاني القرآن. عمان: دار وائل للنشر، ط. 1، 2008، 314 ص، ص 31

özünün “Muğni-l-ləbib” kitabında təsnifatı müxtəlif olan bu növ cümlələrə xüsusi fəsil ayırmışdır (في تفسير الجملة وذكر أقسامها وأحكامها) [fi təfsiri-l-cumləti va zikri aqsəmihə va əhkəmihə]). Müəllif “ماذا صنَّعتُ” [məzə sanəatə?] (Nə etdin?) cümləsinin iki mənə kəsb etdiyini qeyd edir. Onlardan biri: “ما الذي صنَّعتُهُ؟” [mə-l-ləzi sanəatəhu?] (“Nəyi etdin?” yaxud, “Düzəltiyən şey nədir?”) cümləsi ismi cümlədir. Əxfəşə görə bu cümlənin xəbəri, Sibəveyhiyə görə isə mübtədası öndə gəlmişdir. İkincisi, “أَيُّ شَيْءٍ صنَّعتُهُ؟” [eyyə şeyin sanəatəhu?] (Hansı şeyi etdin?), tamamlığı önə keçmiş feili cümlədir. “ماذا صنَّعتُهُ؟” cümləsinin ismi cümlə (“ماذا” mübtədə, “صنَّعتُهُ” isə onun xəbəridir) olduğu ehtimal edilir. “ماذا” sual əvəzliyindən əvvəl düşmüş feil güman edildiyi təqdirdə onu feili cümlə saymaq olar¹.

Xulio Kristeva diqqəti o zamankı ərəb qrammatikləri tərəfindən qrammatik cümlə nəzəriyyəsinin müəyyənləşdirilmədiyinə cəlb edir. Düzdür, onlar ismi cümləni feili cümlədən fərqləndirənlər də, subyekt və predikat haqqında onların bəlli konsepsiyaları yox idi. Bu günün özündə də belə ərəb dili qrammatikası terminologiyasında “subyekt” istilahı mövcud deyildir. Bu, ərəb dili qrammatikasının Aristotel məntiqindən uzaq spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirən simptomlarından biridir. Müəllif qeyd edir ki, “qiyas” anlayışı (*el concepto de giyas, analogia*) ərəb qrammatiklərinə dili səbəblərə (*motivacion*) əsaslanan harmonik bir sistem üzərində qurmağa imkan vermişdir. Lakin mütəxəssislər onu da təsdiq edirlər ki, ərəb dili yunan dili ilə müqayisədə daha empirikdir və daha çox ontoloji-dini mühakimələrlə bağlıdır².

Jan Baptist Qler bəzi qrammatiklərin və təfsirçilərin, ümumiyyətlə, irabda yeri olan və irabda yeri olmayan cümlələrə məfhumu ilə razılaşmadığını qeyd edir: Madam ki, irabda yeri olmayan cümlələrin hər biri feil və predikativ tamamlıqdan, yaxud mübtədə və xəbərdən ibarətdirsə, onda sözügedən cümlələr qrammatik cəhətdən təhlil oluna bilər; qrammatiklər və təfsirçilər heç də həmişə, irabda yeri olan və ya olmayan cümlələr məfhumu ilə razı olmamışdılar³.

¹مغني اللبيب عن كتب الأعراب. تأليف ابن هشام الأنصاري المصري، تحقيق محمد محي الدين عبد الحميد. جدة: مكتبة الساعي للنشر والتوزيع 2005، الجزء الثاني 415 ص، 40

²Kristeva J. El lenguaje, ese desconocido: introducción a la lingüística. Caracas, segunda edición, Madrid: Editorial Fundamentos, 1999, 372 p., p.137-138

³Glair J. Principes de grammaire arabe : suivis d'un Traité de la langue arabe, considérée selon le système des gram. arabes. B. Dupart, 1861, 256p., p.235

Bir çox tədqiqatçılar etiraf edir ki, “üslubiyyat” kəlməsinə qənaətbəxş şəkildə tərif verən olmamışdır. Məsələn, bir tərifdə deyilir ki, “Üslubiyyat ədəbi üslubların, yaxud mütəhəddislərin və yazıçıların kontekstlərdə, ədəbi, yaxud qeyri-ədəbi mühitlərdə qiymətləndirdikləri linqvistik seçmələrin müfəssəl təhlilinə xas yeni dilçiliyin bir sahəsidir”¹. Üslubla üslubiyyat arasında dəqiq sərhədlər müəyyənləşdirilməmişdir. Bu iki termin bəzən eyniləşdirilsə də, bir çox alimlər onların ayr-ayrı məna kəsb etdiyini irəli sürürlər. Professor Y. Addus “üslub”un (*style*) latın mənşəli söz olduğunu və “qələm” mənasını ifadə etdiyini deyir. Qədim yunan bəlağət kitablarında üslub xalqı razı salmaq vasitələrindən biri hesab olunurdu. Üslub bəzən xitab elminin içərisində mütalifə olunmuşdur. Avropa dilçi alimləri üslubu müxtəlif qismlərə ayıraraq təhlil etmişdirlər. Üslubdan fərqli olaraq “elmu-l-üslub” (*stylistics*) başqa tərzdə izah olunur. O, Qərb dilçilik ənənəsində həm sabit, həm də dəyişkəndir. Bu təbir semantik cəhətdən təkamül edərək XXI əsrin əvvəllərində müəyyən bir məfhumla dəlalat edən elmi istilaha çevrilmişdir. Stilistika kəlməsi səksən məfhumun üzərində düzəlişlər aparıldıqdan sonra hasil edilmiş məfhumlar üçün bir termin olmuşdur. Bu məfhumların hər biri iki sütunda yerləşdirilmişdir. Birincisi, üslub elminin (علم الأسلوب), ikincisi isə üslubiyyatın (الأسلوبية) sütunudur. Ola bilsin ki, fərqli anlayışların əksəriyyəti üslub elmində yox, üslubiyyatda yerləşsin. Çünki üslub elmi öz obyektivliyinə görə üslubiyyatdan daha dəqiqdir. Ona görə də üslubiyyatın hər bir görünüşü bir tərəfdən bir-birinə qarşılıqlı təsir edən təhlil səviyyələri ilə uzlaşan bir məfhumla, digər tərəfdən onun istinad etdiyi ədəbi tənqid metodları ilə məhdudlaşır. Məsələn, psixoloji metodla yanaşma ictimai metodla yanaşmadan fərqlilik kəsb edəcəkdir. Bu mürəkkəblikdən xilas olmaq üçün bəzi qərblilər üslubiyyatı subyektiv, nümunəvi və etimoloji keyfiyyətlərlə məhdudlaşdırmağa cəhd etsələr də buna müvəffəq olmamışdılar. Göstərilən cəhdlərə baxmayaraq bu məfhumlar hələ də bir-biri ilə qarışdırılır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, üslubiyyata qoyulan məhdudiyətlərlə, yaxud ona verilən terminoloji məna ilə heç də hamını qane etmək olmaz². Hər bir linqvistik əlamət özlüyündə müəyyən stilistik dəyərə

¹Geoffrey F. Linguistic Terms and Concepts. Palgrave, New York, 2000, 251p., p.189

²يوسف أبو العدوس (الأستاذ الدكتور). الأسلوبية، ط1، عمان، دار المسيرة، 2007، ص335، ص35-36

malikdir. Bu dəyər ətraf mühitin dəyişməsi ilə dəyişməyə qabildir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, linqvistik əlamətin hər biri üslubi əlamət olduğundan neytral və üslublaşdırılmış təbir ifadəsinin işlədilməsi o qədər də məqsədəuyğun deyildir¹.

Üslubiyyatın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi dilçilik tədqiqatları ilə sıx bağlı olmuşdur, yəni üslubiyyat yeni linqvistikanın meydana gəlməsi ilə bir vaxtda doğulmuş və onun bəzi texniki imkanlarından faydalanmışdır. Məhəmməd Kamil 1911-ci idən qabaq, yəni isveçrəli dilçi Ferdinand dö Sössürdən (1857 -1913) əvvəl üslubiyyat elminin mövcud olmadığını iddia edərək göstərmişdir ki, Sössür dili elm sahəsinə daxil edən ilk şəxs olmuşdur və üslubiyyat da məhz yeni dilçilik elmindən doğmuşdur².

Bəzi ədəbi tənqid tarixçiləri vasitəsilə üslubiyyatla dilçilik arasındakı tarixi əlaqə hər iki elmin bir-birinə qarışmasına gətirib çıxarmışdır. Amma məsələ bununla bitmirdi. Tezliklə tədqiqatçılar bu iki elm sahəsi və onların istiqamətləri arasındakı müxtəlifliyə qarşı çıxaraq belə bir mülahizə irəli sürdülər ki, üslubiyyat eyni vaxtda təsvir və təhlildən istifadə edərək deyilənin keyfiyyətini öyrəndiyi halda, dilçilik deyiləni öyrənir³. Cəbur Əbdu-n-Nur “əl-Mucəmu-l-ədəbiyyu” kitabında yazır ki, dilçilik danışanın, yaxud yazanın öz fikrini aydın ifadə etmək üçün müvafiq materialın təmin edilməsi ilə məhdudlaşır. Üslubiyyata gəlinə, o, alimlərin razılaştıqları formal mənalara, morfoloji, sintaktik və stilistik qaydalara ehtiram etmək şərti ilədinləyiciyə və ya oxucuya müəyyən dərəcədə təsir etmək dərəcəsinə çatmaq üçün bizi bu materialdan seçib müvafiq şəkildə istifadə etməyə yönləndirir⁴.

Çomski dili iki başlıca qismə ayırmışdır: danışılan nitqin təmsil etdiyi səthi struktur (البنية السطحية) və səthi strukturun dəyərlər və dəyişmələr boyunca uzandığı köklərə malik dərin struktur (البنية العميقة). Üslubiyyat məhz bu iki məfhumdan yararlanmışdır. Belə ki, üslub səthi

¹أسعد مصلوح. الأسلوب: دراسة لغوية إحصائية، دار الفكر العربي، القاهرة، ط2، 1984، ص 132، ص 29-25

²Roger F. A Dictionary of Modern Critical Terms, Routledge and Kegan Paul Ltd. London and New York, second ed., 1987, 262 p., p.187; p.262 p.

³عبد المطلب محمد. البلاغة والأسلوبية؛ بناء الأسلوب في شعر الحدائث، القاهرة دار المعارف، 1995، ص 385، ص 186

⁴جبور عبد النور. المعجم الأدبي، ط2، دار العلم للملايين، بيروت، 1999، 1002 ص، ص 20-21

struktur (انزياح) olmaqla üslub üçün dərin strukturun süzülməsidir. Çomski təsdiq edir ki, orada diqqət yetirilməsi vacib olan iki cəhət vardır: səthi strukturun təmsil etdiyi linqvistik ifa (performance الأداء اللغوي) və dərin strukturun təmsil etdiyi linqvistik kompetensiya (competence الكفاية اللغوية)¹.

Üslubiyyatın müstəqilliyi heç də o demək deyildir ki, üslubiyyat linqvistika ilə tamamilə əlaqələrini kəsmişdir. Bu, müəyyən bir məqsədə yönəlmiş müstəqillik və metod cəhətdən ayrılmadır. Üslub tədqiqatçısı nəzəri, yaxud praktiki dilçilik tədqiqatlarının nəticələrinə biganə qalmadığı kimi deskriptiv və diaxronik dilçilik metodlarına da biganə qala bilməz.

Üslubi nizam qeyri-standart hesab olunur. O, qrammatik qaydaların sərtiliyindən, dil qanunlarının vəhdətindən kənar olmağa çalışır. Üslubi sistem “səthi struktur” adlanan mahiyyətli və mühüm həqiqət üzərində dayanır. Onun tədqiqi məhz bu həqiqətdən əxz olunur. Qeyd etməyə dəyər ki, bu səthi struktur sintaktik anomaliya adlanan hadisədən daha genişdir. O, mətn dilinin yeni nizamının dərki ilə səciyyələnir. Bəzən üslubu tədqiq edənlər zahiri görünüşcə ədəbiyyatdan və yaradıcılıqdan uzaq metodlardan istifadə etməyə yönəlirlər.

Üslubi təhlil səviyyələri ilə linqvistik təhlil səviyyələri arasındakı fərq mətnə yanaşma tərzindən asılıdır. Qrammatik qaydaları ümumiləşdirərək yazıçının üslubunu müəyyənləşdirmək niyyəti ilə mətnə yanaşan tədqiqatçı dilçidir. Amma bir yazıçının üslubunun digər yazıçının üslubundan fərqi araşdırmaqla onun spesifik metodunu təyin etmək, fonetik, morfoloji, sintaktik və semantik tədqiqata cəlb edərək yazıçının üslubunu müəyyən etmək məqsədilə mətnə yanaşan tədqiqatçı isə üslubçudur. Burada birincini dilçi-alim, ikincini isə üslub alimi adlandırırlar².

Qədim bəlağətin öz ciddiliyini və əhəmiyyətini qoruyub saxlaması bir çox yeni üslubçular tərəfindən etiraf olunsa da, bu həqiqət bəlağətin xeyrinə vəziyyəti dəyişmişdir. Müasir üslubiyyat araşdırmaları

¹محمد عزام. التحليل الأسلوبي للأدب، دمشق، وزارة الثقافة: 1994، ص 289، ص 102
²يوسف أبو العدوس (الأستاذ الدكتور). الأسلوبية، ط 1، عمان، دار المسيرة، 2007، ص 335، ص 50

“Üslubiyyat bəlağətin bəhrəsi, onun birbaşa varisidir, yəni üslubiyyat bəlağətin əvəzedicisidir” mənasını verən mülahizəni təkrar etməkdədir¹.

Tədqiqatçılar bəlağətlə üslubiyyat arasında yaxın əlaqə olduğunu müşahidə edirlər. Bunun açıqlaması ondan ibarətdir ki, bir yox, bir çox üslubçubu əlaqəni təsdiq etmişdir. Pyer Jiro inanır ki, üslubiyyat bəlağətin vərəsəsidir, həm də iki formaya malik yeni bəlağətdir. O, ifadə və fərdi üslubların tənqidi elmidir². Üslubiyyat elminin özünün qədimliyini təsdiq edən bir çox alim vardır. Məsələn, Şükrü İyad deyir ki, üslub elminin ərəblərdə qədim kökləri vardır, çünki onun əsasları bəlağət elminə gedib çıxır³. Amma yeni dilçilik elmi kimi üslubiyyat ədəbi tənqidin və bəlağətin əvəzedicisi ola bilməz. Bəlağət tədqiqatları, adətən, nitqin xüsusi növü olan ədəbi ifadəyə yönəlir. Üslubi təhliə gəldikdə, o, nitqin bütün növlərini əhatə edir. Bəlağət elmi ekspressiv ifadədə dil qaydalarının hasil etdiyi perspektivləri nəzərdən keçirirdiyi halda üslubiyyat frazanı və ifadə etmə tərzini birgə şərh edir. Bəlağətin qaydalılığı (قواعديه) və meyarları söyləmin fəsahtə dərəcəsinin idrakına və ekspressiv istifadənin həcminə dəlalət edir. Şübhəsiz ki, bəlağət tədqiqatları ədəbi mətnlər daxilində bəlağət formalarının (təşbeh, məcaz, istiarə və s.) təsnifi ilə məhdudlaşır. Buradan da o, ümumiyyətlə, ədəbiyyatın, xüsusilə də şeirin dili (بالغة الأدبية عموماً والشعرية خاصة) ilə maraqlanır. Odur ki, bəlağət linqvistik və müxtəlif ictimai kontekstlərdə çoxşaxəli ifadə üsullarının tədqiqindən uzaq durur. Müasir üslubiyyat isə nitqin müxtəlif nümunələrini mənimsəməklə geniş və əhatəli perspektivlər vəd edir⁴.

Üslubiyyat linqvistik üslublar (şərhələr) vasitəsilə mətnin müsbət və estetik əlamətlərini ortaya qoymaq üçün onu daxildən mütaliə edir. Bundan çıxış edərək demək mümkündür ki, hər bir mətnin digər mətndən fərqlənən müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Üslubiyyat təkcə təfsir etmə prosesi deyildir. O, üslublar vasitəsilə mənəvi keyfiyyətləri mənimsəyən estetik bir baxışdır. Üslubiyyatla müqayisədə bəlağət mətni bütöv şəkildə araşdırmır, əksinə, onu hissələrə bölərək

¹ عبد السلام المسدي. الأسلوبية والأسلوب: نحو بديل ألسني في نقد الأدب، ليبيا-تونس، الدار العربية للكتاب، 2006، 280 ص، 48

² بيبير جيرو، الأسلوب والأسلوبية، تر: منذر عياشي، بيروت، مركز الإنماء القومي، 1985، 96 ص، ص 5

³ شكرى محمد عياد. مدخل إلى علم الأسلوب، أصدقاء الكتاب للنشر والتوزيع: 1996، 114 ص، ص 7

⁴ يوسف أبو العدوس (الأستاذ الدكتور). الأسلوبية، ط، 1، عمان، دار المسيرة، 2007، 335 ص، ص 65-

ondan bir, yaxud iki beyt, yaxud da bir və ya iki cümlə seçib onları mövcud qaydalar əsasında tədqiq edir. Bəlağət nöqtəyi-nəzərindən təhlil, təhlilə qabil olan ən böyük vahid kimi cümlə ilə məhdudlaşır, yəni bəlağət cümlənin sintaksisinə istinad edir. Stilistik təhlil isə mətnin sintaksisinə diqqət yetirir. Belə ki, bu təhlil cümlənin arxasında gizlənmiş sintaktik əlaqələri şərh etmək məqsədilə linqvistik təhlil vasitələrinin inkişaf etdirilməsi ilə xarakterizə olunur¹.

Bəlağət elminin çatdığı qanunlar əsrlərdən-əslərə, mühitlərdən-mühitlərə şəxslərdən-şəxslərə dəyişikliklərin yaxalamadığı mütləq qanunlardır. Nəhvin qanunlarına riayət olunduğu kimi buna daima riayət edilməsi zəruridir. Bəlağət sübuta ehtiyacı olmayan müddəalar şəklində ədəbi əsərlərin yaranmasından əvvəl mövcud olmuşdur. O, gözlənilən hədəfə çatana qədər ədəbi əsərlərin qiymətləndirilməsi məqsədini güdür, müəllifin bəlağət qayda-qanunlarından nə dərəcədə faydalandığını, onun təsir etmə və inandırma gücünü, estetik cəhətlərini araşdırır. Üslubiyyət isə mətnin yaranmasından sonra onunla əməkdaşlıq edir. Ədəbi əsərlərin yaxşı, yaxud pis cəhətdən qiymətləndirilməsi üslubiyyətin işi deyildir. Ədəbi tədqiqatlar hər hansı bir şairə, yaxud nasirə hər hansı bir fikir diktə etməyə cürət etməz. Bu tədqiqatlar yalnız faktiki olaraq mövcud olan üslubları araşdırmaqla məşğul olur².

Bəzi tədqiqatçılar bəlağətin hər üç şöbəsini üslubların tədqiqatının çətiri altında cəmləşdirməyə cəhd etmişlər. Məani elmi öz mövzusu əvvəlcə xəbər və inşa arasındakı iki üslubu, sonra isə xəbər və inşanın növləri arasındakı fərqləri ayırd etməklə başlayaraq, fəsl (الفصل), vəsl (الوصل), həzf (الحذف), icaz (الإيجاز), itnab (الإطناب) və s. kimi üslubi hadisələri öyrənir. Bəyan elminə gəlincə, o, həqiqi üslubu məcazi üslubdan ayıraraq üslub nöqtəyi-nəzərindən məcazın bütün növləri arasındakı fərqləri müəyyən edir. Bədii elminin mahiyyətini təşkil edən gözəlləşdirmə və zinətləndirmə üsulları da üslub qəbilindəndir. Belə bir şərhin verilməsi doğrudursa, onda bəlağətin bütövlükdə üslublar ətrafında “dövrə vurduğunu” hesab etmək olar³. Üslubiyyət təqriri-təsviri və obyektiv elmdir. O, subyektivlikdən və standartdan uzaq olaraq

¹مشكل العلاقة بين البلاغة والأسلوبيات اللسانية، ضمن كتاب: قراءة جديدة لتراثنا النقدي، كتاب النادي الأدبي الثقافي بجدّة (59)، 1990، ص 859-860

²شكري محمد عياد. مدخل إلى علم الأسلوب، أصدقاء الكتاب للنشر والتوزيع: 1996، ص 114، ص 44

³تمام حسان. الأصول: دراسة استيمولوجية للفكر اللغوي عند العرب، النحو - فقه اللغة - البلاغة، علم الكتب، 2001، ص 350، ص 390

ələvələr edir, araşdırmalar aparır və çeşidlərə ayırır. Bəlağət – söz söyləmək sənətidir, yəni o, nəzəri-praktiki üsula sahibdir. Qrammatik qaydaları təsvir edən və ən yaxşı yazmağı öyrədən zövqlülük onun xüsusiyyətlərindəndir.

Deyilənlərdən çıxış edərək belə iddia etmək olar ki, bəlağət çox vaxt fərdi xüsusiyyətlərə, fərdi, yaxud sinfi, yaxud da mühitlə bağlı fərqlərə biganə qalmışdır. Çünki onun qaydaları Qurani-Kərimdə təsbit olunmuş sabit qaydalardır. Həmin nümunəvi linqvistik əlamət dəyişikliklərə məruz qalmaqdan və ixtilafdən uzaqdır. Ərəb bəlağəti yunan və latın bəlağətinin diqqət yetirdiyi sinfi fərqlərdən doğan bədii linqvistik fərqlərə, eyni zamanda yeni üslub elminin maraqlandığı kimi fərdi üslubi xüsusiyyətlərə fikir verməmişdir. Ərəb bəlağət alimlərinə görə, şəxsi zövq problemi ləğv olunmuşdur. Məsələn Səkkakiyə görə əsrin zövqü yaradıcının, yaxud oxucunun zövqünə bərabər deyildir. O, bəlağətə və onun qanunlarına zamanüstü ali nümunə kimi baxırdı. Bu da, təbii ki, Allahın qədim kəlamını təhkiyə edən Qurani-Kərimin ləfzi ilə bağlı idi (288, s.260).

Bəlağətlə üslubiyyatı bir-birindən ayırmaq heç bir vəchlə mümkün deyildir. İstiarə, kinayə, təşbeh və s. kimi çoxşaxəli bəlağət araşdırmalarına nəzər saldıqda – həmin bəlağət araşdırmaları mətnin qurulmasında aktiv iştirak edən linqvistik vasitələrdən ibarət mükəmməl bir nizamdır – onların yaradıcı və dinləyici (qəbuledici) üçün eyni dərəcədə rola və xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu görürük. Mətni quran yaradıcı sözügedən mətndə xüsusi rol ifa etmək üçün müxtəlif estetik təsirlər yaradan həmin ritorik formaları tətbiiq edir. Sonra yaradıcının seçimlərini aydınlaşdırmaq üçün bu mətnin təhlilinə və həmin seçimlərin estetik cəhətlərini aydınlaşdırmaq məqsədilə onların müxtəlif səthi strukturlarına təmas edilir. Məhz bu nöqtədə bəlağətlə üslubiyyat kəsişir. Bəlağət və üslubiyyat sözlər, tərkiblər və üslublardan ibarət çeşidli şəkillər təqdim edir və onların hər birinin dəyərliyi estetiklik və təsirliliklə ölçülür¹.

Nəhlə bəlağət arasındakı əlaqə mürəkkəb və bir qədər də anlaşılmazdır². Ərəb dili sintaksisi bəlağətin bir şöbəsi olan məani elmi

¹الأوراغي محمد (الدكتور) ، الوسائط اللغوية، 1. أفول اللسانيات الكلية، ط 1، الرباط: دار الأمان للنشر والتوزيع، 2001، الجزء الأول، 454 ص، 87-88

² Gully A.. Grammar and semantics in medieval Arabic: a study of Ibn-Hisham's Mugni-l-Lab. Routledge, 1995, 310 p.,p.4

ilə sıx bağlıdır. Əbəs yerə deyilmir ki, elmu-l-məani sintaktik tədqiqatın və onun fəlsəfəsinin zirvəsidir. Əbdülqahir nəzmi tədqiqata cəlb edərək kontekstdə, yaxud tərkibdə sintaktik qaydaları funksional mənə müstəvisində izah etməyə çalışmışdır.

Təmmam Hisan hesab edir ki, Əbdülqahir Cürcaninin nəzm haqqındakı fikirləri bu gün Qərbdəki ən yeni linqvistik nəzəriyyələrlə ayaqlaşır. O, sintaksislə bəlağət (elmu-l-məani) arasındakı inteqral əlaqəni açıqlayaraq qeyd edir ki, sintaksis ayrı-ayrı sözlərlə başlayır və vahid cümlə ilə bitir, elmu-l-məani isə tək bir cümlə ilə başlayıb kontekstdə digər cümlələrlə əlaqəyə girir¹.

Bəlağət alimləri sintaksislə bəlağət arasındakı əlaqəni müxtəlif şəkildə səciyyələndirmişlər. Onlar verdikləri təriflərdə, yaxud yazdıqları məqalələrdə bu məsələyə toxunmuşdurlar. Məsələn, Səkkakinin məni elminə verdiyi tərifdə deyilir ki, o, şəraitə uyğun olaraq bitmiş fikir ifadə edən frazanın tətbiq olunmasında xətalardan çəkinmək məqsədi ilə ifadədə nitq strukturunun xüsusiyyətlərini, onunla bağlı təqdir etməni və sairəni öyrənir². Bəzi alimlər sintaksisi tətbiq etmədən nitqin, yaxud frazanın düzgünlüyünü və ya yanlışlığını müəyyən etməyin qeyri-mümkün olduğunu söyləyirlər. Bəlağəti hətta qrammatika (القواعد), yaxud sintaksisin mənaları (معاني النحو) adlandıranlar da vardır.

Qrammatika və ritorika dilin iki müxtəlif istiqamətini təmsil etsələr də, bir-biri ilə sıx əlaqədədirlər. Qrammatik və ritorik düşüncə davamlı olaraq bir-birini vacib informasiya ilə təmin edir³. Bəlağəti qrammatik qayda-qanunlarla təchiz edən sintaksis cümlədə sözün və cümlə üzvlərinin dəqiq funksiyalarını müəyyənləşdirir və cümlənin hansı növə aid olduğunu ayırd edir. Bu zaman bütün qrammatik kateqoriyalar bir növ səfərbər edilir. Bəlağət ellipsisi ekspressiv məqsədlərə yönəlmişdir və onun sisteməti istifadəsi ənənəvi olaraq lakonizm və emosiya ilə bağlıdır⁴. Sintaksislə bəlağət arasındakı əlaqəni şərh etdikdə görürük ki, bəlağətli söylənən nitqdə sintaktik qayda-qanunlara riayət etmədikdə nizam pozulur və mənaya xələl gəlir.

¹تمام حسان. الأصول، دار الثقافة، دار البيضاء، 1991، 395 ص، ص 346

²السكاكي أبو يعقوب. مفتاح العلوم، بيروت 1983، 488 ص، ص 70

³Copeland R., Sluiter I. Medieval Grammar and Rhetoric: language Art and Literary Theory AD 300-1475. Oxford University Press, 2009, 972p., p.35

⁴Zimmer-Poreaux A. Essai sur les préverbes composés de l'allemand : les cas des préverbes en hin- et en her-. Bern : Peter Lang, 2007, 443p., p.132

Sintaktik dəqiqliyin və məna gözəlliyinin birgə əks olunduğu Qurani-Kərimdən gətirilən bir ayəyə müraciət edək: *وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا* [vaştəalə-r-rasu şeybən] “Başım ağappaq ağarmışdır” (*Məryəm*, 19/4). Əgər ayəni “اشتعل شيب الرأس” [iştəalə şeybu-r-rasi] şəklində ifadə etsək, təbii ki, məna dəyişəcəkdir. Çünki birinci variantda başın büsbütün ağarmasından və qara saçın, demək olar ki, qalmamasından, ikinci variantda isə saça dən düşməsindən söhbət gedir. Həm də ayənin bu cür dəyişdirilməsi onun məna gözəlliyinə və fəsahtə füsunkarlığına xələl gətirmiş olardı¹.

Dilin başlıca funksiyası sözlərin mənalari üçün əqli dəlillərlə sintaktik mənalari əlaqəsini açıqlayaraq insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilməsində meydana çıxır. Ona görə də sintaksislə bələğəti bir-birindən ayırmaq düzgün olmaz. Əbdülqahir əl-Cürəni başa düşürdü ki, yalnız sintaksis vasitəsilə dil sistemini anlamaq olar. Bu sistem öz tərkibində növdən-növə müxtəliflik kəsb edir. O, hər bir ibarənin xüsusiyyətinə, onun müəllifi ilə əlaqəsinə və müəllifinin sintaksisdə yaradıcılıq gücünə riayət etmədən bir ibarəni digərindən fərqləndirmək üçün tək ibarələr arasında müqayisələr aparmaq fikrini rədd edir. Çünki hər iki ibarə arasında bədii ifadədə istifadə olunmuş sintaktik perspektivlərin xüsusiyyətlərinə əsaslanan davamlı fərqlər mövcuddur. Öz yeniləşən geniş imkanları ilə sintaksis hər bir üsluba onu öz yaradıcısı ilə əlaqələndirən xüsusiyyətlər bəxş edir. Belə ki, sözlər öz-özlüyündə bir-biri ilə xarakterizə olunmur. Bu xüsusiyyət sintaktik-struktur məna vasitəsilə nəzmə riayət etdikdə gerçək ifadəsini tapır. Belə məlum olur ki, nəzmin özü də sözlər və frazalar arasında sintaktik mənalara və onun hökmlərinə riayət etməkdən başqa bir şey deyildir².

Məhz sintaksis ədəbin ərsəyə gətirdiyi və onun ruhu ilə yoğrulmuş forma, yaxud üslubu izah edir. “Nəhv” adlı yüksək təsir gücünə malik anlayışa müraciət etmədən onun vasitəsilə işıq üzü görün ədəbi əsər haqqında hökm etmək mümkün deyildir.

1 عمار ساسي (الاستاذ الدكتور). المدخل إلى النحو والبلاغة في إعجاز القرآن الكريم، عمان – الأردن، 2007، ص414، ص59-60

2 عبد المطلب محمد. البلاغة والأسلوبية؛ بناء الأسلوب في شعر الحدائث، القاهرة دار المعارف، 1995، ص385، ص47

Əbdülmüttəlib, Cürcaniyə istinadən İbn Mutəzdən gətirilən beytdə sistemli nəhvlə yaradıcı nəhvin yaratdığı situasiyanı aydınlaşdırmağa çalışır:

سالت عليه شعابُ الحيِّ حينَ دَعَا أنصاره بوجوهٍ كالدنانير

[*səlat aleyhi şıabu-l-hayyi hinə dəa ansarahu bivucuhin kə-d-dənəniri*]

“O öz yardımçılarını səslədikdə məhəllənin dərələri dinar kimi onun üzərinə töküldülər”

Beytdən görünür ki, bu sintaktik tərkib gözəllik və cazibədarlıqla müşayiət olunan bədii bir forma yaratmışdır. Burada inversiyaya riayət olunaraq qeyri-adilik, füsunkarlıq və məlahətlik öz ifadəsini tapmış və istiarə vasitəsilə bacarıq nümayiş etdirilmişdir. Sözügedən tərkibi başqa variantda versək, yəni qrammatik qaydalara ifrat dərəcədə riayət edib beyti inversiya etsək onda yalnız dərin yox, səthi üslub meydana çıxacaqdır. Əbdülqahirin təqdim etdiyi belədir: “سالت شعابُ الحيِّ بوجوهٍ كالدنانير عليه حينَ دعا أنصاره” [*səlat şıabu-l-hayyi bivucuhin kə-d-dənəniri aleyhi hinə dəa ansarahu*]. Təbii ki, beytin bu şəkildə təqdim olunması onun gözəlliyini və füsunkarlığını azaldır. Burada onu demək yerinə düşər ki, Əbdülqahir yaradıcılıqda üslubiyyatın [*əl-istibdəl*] “الاستبدال” (*substitution* – dəyişdirmə) və “التوزيع” [*ət-tauziu*] (*distribution* – bölüşdürmə) adlandırdığı iki mühün prosesin dərkinə nail olmuşdur. Bu proseslər kəlmələri seçməkdə dilin söz ehtiyatları və müəllifin qüdrəti üzərində mərkəzləşir. Hər iki prosesi “məna və məğz” baxımından nəzərdən keçirmək olar. Məna düzgün və yanlışa səciyyəlonən birinci səviyyəni əhatə edir. Məğz isə kontekstin tələbinə tabe olan əvəzetmə (istibdal) ilə səciyyəlonən ikinci səviyyəni əhatə edir. Nitq iki növdə təzahür edir: birbaşa mənanı dərk etmək yolu ilə nail oluna bilən növ, məsələn, Zeydin çıxmasını xəbər vermək kimi (خرج زيد). Təkcə sözün mənası vasitəsilə hədəfə çatmaq mümkün deyildir. Ona görə də bu məna üçün məqsədə aparan ikinci məğz (məna) ortaya çıxır.

Ərəb bəlağətçiləri və linqvistləri Qurani-Kərimin dilinə, onun qrammatik-stilistik xüsusiyyətlərinə heyran olmuşdurlar. Quran bəlağət təhlili üçün maraqlı sintaktik, semantik, stilistik və mətn tədqiqatları təqdim etməkdədir¹.

¹ علوي يحيى بن حمزة بن إبراهيم. يحيى بن حمزة المؤيد، الطراز المتضمن لأسرار البلاغة وعلوم حقائق الإعجاز، مكتبة المقطف: 1995، 428 ص، ص 271

Cürcaniyə görə, sintaktik tərkib dedikdə mükəmməl qaydalar sistemi nəzərdə tutulur. Sintaksis öz geniş potensialı ilə yaradıcı müəllifə bir-biri ilə məna və fikir vəhdətində olan, zehində təmsil edilən və formal səslər şəklində təcəssüm olunan nitq formalarının perspektivlərini təqdim edir. Burada sözlər işarələr sistemindən savayı bir şey deyildir. Ədəbi əsərin həqiqətini dərk etmək istəsək, bir tərəfdən tərkiblərin bu işarələrlə əlaqəsinə, digər tərəfdən isə onların sintaktik imkanlarla daxili əlaqəsinə diqqət etməliyik. Lakin sözün səsi ilə onun mənası arasında bir əlaqənin olmaması aydın sezilir. Çünki bu məna bir növ zehində öz konkret formasını alır. Kəlmələrin tədqiqi özlüyündə ədəbi əsərin başa düşülməsi üçün bir şey təqdim etmir, əksinə, bu anlayış kəlmələr arasındakı əlaqələrdə, yəni dil vahidlərində təmsil olunur. O isə öz növbəsində sintaksisin öz geniş imkanları hesabına yaratdığı tərkiblər arasındakı iyerarxiya əsasında gerçəkləşir. Məhz nəzm də söz və ifadələr arasındakı sintaktik mənalara riayət etmək yolu ilə struktur ardıcılıqdan başqa bir şey deyildir. Yaradıcı müəllif əvvəlcə özündə mənaları qurur, sonra isə nitqdə sözləri ardıcılıqla təqlid edir. Sözlərin mənalardan xali olmasını güman etsək, onda dildə nizam və ardıcılıqdan söhbət gedə bilməz¹.

Qrammatiklər təsdiq edirdilər ki, onların sənəti söz sonlarının mücərrəd dəyişməsi ilə məhdudlaşmayaraq ilk növbədə mənanın araşdırılması ilə əlaqədardır. Qrammatiklərə görə intellektual dil sistemi söz və cümlə səviyyəsində xüsusi mövqeyə malikdir. Cümlə strukturundakı hər bir dəyişiklik və təbəddülat birbaşa mənaya və onun tələblərinə söykənir. Başqa sözlə, məna sözügedən dəyişiklik və təbəddülatı tələb edən şeydir. Onların fikrincə, məna rəmz (رمز) və mahiyyət (مدلول) arasındakı əlaqədir. Bu əlaqə sözlərin, vəznin və qafiyənin səslənməsinin dərk edilməsi kimi məntiqdən uzaq təbii əlaqə ola bilər, yaxud bu əlaqə sözlüklərdəki ləfzlər və onların mənaları (məğzləri) arasında mövcud olan əlaqə kimi şərti də ola bilər və ola bilsin ki, bu əlaqə failiyyət, məfuliyyət, xəbər və inşa qismində xalis sintaktik əlaqələr kimi məntiqi olsun. Bunların hamısı nəzəri-praktik tədqiqatdan öz payını almış əlaqələrdir².

¹ عبد القاهر الجرجاني. دلائل الإعجاز، القاهرة، دار الفكر المعاصر للطباعة والنشر والتوزيع: 2007، 584 ص، ص 407

² عبد المطلب محمد. البلاغة والأسلوبية؛ بناء الأسلوب في شعر الحدائث، القاهرة دار المعارف، 1995، 385 ص، ص 42

Sintaksislə semantika arasında körpü rolunu oynayan ərəb bəlağəti hər hansı bir cümlənin analizində sistemli şəkildə qrammatik, semantik və fonoloji kriteriyalara tətbiq olunmuşdur. Ərəb bəlağəti dil istifadəçisinin kommunikativ ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədini güdür və o, qrammatikadan fərqli bir elm sahəsi kimi təqdim olunur. Ərəb dilində bəlağət danışq aktı biliyini kontekst biliyi ilə kombinə edir. Danışq aktı öz istehsalçısı tərəfindən qabaqcadan müəyyən edilmiş kommunikativ fəaliyyətdir. Buna görə də interpersonal kommunikasiya təsadüfən tənzimlənmir. Deməli, ərəb dilində bəlağət danışq aktlarının produksiyası və qəbulunun psixoloji prosesi ilə birbaşa əlaqədardır. Bir dil istifadəçisi və istehsalçısı kimi biz kommunikasiyanın ekspressiv və təsirli olmasına ehtiyac duyuruq.

Beləliklə, nəhv və bəlağət müvafiq qayda-qanunlara, metod və üsullara malik olan elmlərdir. Bunlara mükəmməl surətdə yiyələnən tədqiqatçı dilin incəliklərini və zövqünü daha yaxından duya bilir. Sintaksis və bəlağətin elmi tərəfi birinci yerdə gəlir. Sonra isə duyğuların və zövqün təcəlli etdiyi, xarakterin və əhval-ruhiyyənin izlərinin üzə çıxdığı bədii tərəf gəlir. Mətni dəqiqləşdirən, onu sintaktik və bəlağət cəhətdən izah edən tədqiqatçı – alimdir. Mətnlə tanış olub “gözəllik məskəni”nə baş vuran tədqiqatçı isə sənətsünasdır. Deməli, bəlağət elmi zövq-səfa duyuran, mücərrəd, füsunkar, bədii bir sənət nümunəsi olmaqla qrammatik qayda-qanunlara təkidlə tabe olmuşdur.

Dissertasiyanın dördüncü fəslı “Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və semantik kriteriyalar” adlanır. Əsrlərdən bəri sintaktik kateqoriyaların və onların birləşmələrinin idarə olunma prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi qrammatika təlimini formalaşdırmışdır. Cümlə daxilində işlədilən bütün söyləm kateqoriyaları hər bir leksik kateqoriyanın özünün “leksik başı” kimi yalnız bir mərkəzi morfem kateqoriyasına malik olan leksik kateqoriyaların (X^J; ^J1= kiçik tam vahid) proyektləri kimi ehtimal olunur. Morfem kateqoriyaqlarının mərkəzliliyi və söyləm kateqoriyalarının leksik kateqoriyalara doğru məhdudlaşması Çomski və Cekendof tərəfindən “manə nəzəriyyəsi” adlandırılmışdır. Josef E. Emondz iyerarxik universallıq dedikdə sintaktik kateqoriyaların mümkün iyerarxik kombinasiyalarının

¹Emonds J. E. A unified theory of syntactic categories. Walter de Gruyter, 1985, 356 p., p.

sferasının dərin struktur səviyyəsində dildən-dilə dəyişiklik kəsb etdiyini nəzərdə tutur. Bununla belə, tərkiblərin xətti sırası üzərindəki müxtəlif məhdudiyətlər bu səviyyə ilə izah oluna bilər.

Qıza Ro (Gisa Rauh) “Linqvistikada kateqoriyalar və kateqoriyalaşma” bəhsində sintaktik kateqoriyalar və linqvistik məsələlərin kateqoriyalaşmasının spesifik tipinin araşdırılmasına geniş yer vermişdir. Müəllif göstərir ki, kateqoriyalar bizə ümumi qaydaları təsbit etmək imkanı yaradır. Gerçəkliyin bəşəri qavrayışında kateqoriyaların formalaşması koqnitiv ekonomiyaya xidmət edir. Fikir, müddəa və sözləmlər qətiyyənlər individual məsələlərə aid edilmir, amma onlar kateqoriyalara aid bütöv qruplar halında ümumiləşdirilə bilər. Ümumiləşdirici xarakterinə görə kateqoriyalar elmi tədqiqatın istənilən sahəsində gərəklidir. Kateqoriyaları yaratdıqda onların təşəkkülü üçün bazisi müəyyənləşdirmək, onların məqsədini təyin etmək zəruridir. Həm də göstərmək lazımdır ki, kateqoriyaların quruluşunu hansı ümumiləşdirmələr müşayiət edir və bu ümumiləşdirmələr hansı şəkildə tədqiqat obyektinə müvafiq anlayışları təqdim edir. Dilçinin kateqoriyalar haqqında söylədiyini götür-qoy etdikdə birbaşa aydın olan şey “nitq hissələri” (parts of speech), “söz qrupları” (word classes), “forma növləri” (form classes), “leksik kateqoriyalar” (lexical categories), “qrammatik kateqoriyalar” (grammatical categories) və “sintaktik kateqoriyalar” (syntactic categories) da daxil olmaqla terminologiyanın müxtəlifliyidir. Aydın olmayan şey isə bu terminlərin müxtəlif növ kateqoriyalara aid olması, yaxud az və ya çox dərəcədə sinonim olmalarıdır.

Haspelmas “söz qrupları” adlandırdığı “on ənənəvi kateqoriya”dan bəhs etmişdir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir: isim, feil, sifət, zərf, əvəzlilik, sözlən, bağlayıcı, say, artikl və nida. Müəllif yazır ki, “söz qrupu” terminindən başqa, kifayət qədər anlaşılmaz olmasına baxmayaraq, köhnəlmiş “nitq hissələri” termini tez-tez işlədilməkdədir. “Söz qrupu” termini XX əsrin birinci yarısında strukturalistlər tərəfindən irəli sürülmüşdür. Çomski linqvistikasında xüsusilə ümumi səciyyə daşıyan digər, təxminən, ekvivalent termin “sintaktik kateqoriya” terminidir (hərçənd ki, bu, texniki olaraq təkcə isim və feil kimi leksik kateqoriyalara deyil, həm də ismi cümlə və feili cümlə kimi söyləmə kateqoriyalarına da aid olur). Buradan aydın görünür ki, Martin Haspelmas “söz qrupları”, “nitq hissələri”, “sintaktik kateqoriya” və “leksik kateqoriya”-ni bir-birinin ekvivalenti, yaxud “təxmini ekvi-

valenti” kimi səciyyələndirmişdir. Və ya bu terminlər bir-birinin sinonimi kimi götürülmüşdür.

Sintaktik kateqoriyaların təhlili nitq hissələri adı altında ənənəvi qrammatiklərə yaxşı tanış idi. İsim, feil və sifəti “sintaktik kateqoriyalar” kimi şərh edən Vilyam Kroft da eyni fikri paylaşırdı. Həm də o, sonradan elə həmin kateqoriyaları “nitq hissələri” adı altında vermişdir. Müəllif “nitq hissələrini – vacib sintaktik kateqoriyalar olan isim, feil və sifəti” – sintaktik nəzəriyyənin bir hissəsi kimi təqdim etmişdir.

Karin Raydinq ərəb dilində iki flektiv kateqoriyanın – hal və şəkil kateqoriyasının mövcudluğuna işarə etmişdir. Hər iki kateqoriya, feillərə aid olduqda ingilis dilində “*mood*” və ya “*mode*”, isimlərə aid olduqda isə “*cases*” adlanan qısa sait sonluqları ilə xarakterizə olunur. Ərəb dili strukturunun ən maraqlı xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, adlıq hal (ad qruplu sözlər və sifətlərə aid) və xəbər şəkli (feillərə aid) əhəmiyyətli dərəcədə eynidir. Ərəb dilini öyrənənlər üçün bilmək vacibdir ki, ərəb dili qrammatikasında bu iki kateqoriya bir kateqoriya kimi əsaslandırılır. Yəni adlıq hal (nominative) və xəbər şəkli (indicative) bir kateqoriya altında birləşir (-*raf*’, or *marfu*’), təsirlik hal (accusative) və feilin arzu forması (subjunctive) isə digər bir kateqoriyanı təqdim edir (*nasb*, or *mansūb*). Bu formal oxşarlıqlara görə hal və şəkil (case and mood) ənənəvi ərəb qrammatikasında sintaktik kateqoriyalar kimi nəzərdən keçirilir. Bundan başqa, ərəb dilində hal və şəkil kateqoriyası arasında nəzəri fərqlilik mövcuddur. Morfoloji nəzəriyyə ilə maraqlanan və ərəb qrammatikasını daha dərinədən öyrənmək istəyənlər bu kateqoriyaların fərqiə varmalıdırlar. Çünki bunun ərəb dilinin sintaktik nəzəriyyəsində böyük əhəmiyyəti vardır. Şübhəsiz, iddia etmək olar ki, bu iki kateqoriya sintaktik təhlil səviyyəsinə semantik, yaxud leksik səviyyədən daha yaxındır.

Kensey Suqayama və Riçard Hudson belə iddia edirlər ki, leksem simvolik əlaqələrin sintaktik qütbünü müəyyənləşdirən sintaktik xüsusiyyətlərin forma və sferasına malikdir. Onun (leksemin – *İ.A.*) həmçinin semantik xüsusiyyətlərin sferası ilə əlaqəni təmin edən mənası vardır. Müvafiq olaraq, leksemlərin flektiv və digər növləri formal, sintaktik və semantik xüsusiyyətləri bölüşür və sintaktik asılılıqlar formal, sintaktik və semantik xüsusiyyətlərlə assosiasiya olunur.

Dili kontekstdə mənanı ifadə etmək üçün qrammatik strukturların işlədildiyi kommunikativ ictimai fəaliyyət sistemi kimi xarakterizə edən Robert Van Valin bu fərqliliklərin vacib aspektinin dillərin daxilində

sintaktik, semantik və praqmatik qarşılıqlı əlaqələrin fərqli üsulları ilə əlaqədar olduğunu söyləyir.

Antonio Dominqes Rey göstərir ki, mənanın söz formasında səslə birləşdirilməsi prosesi real elmi mahiyyəti özündə ehtiva edən müvafiq dəyişikliklərdən ibarətdir. Müvafiq səslər (*los correspondientes al sonido*) fonetik qaydaları (*las leyes fonéticas*), həmçinin semasiologiya və sematologiya adlandırılan semantik məna qaydalarını yaradır. Bu, sözlərin mənalı dəyərlərindən başqa, öz növbəsində, məna, yaxud səsə bənzər mütəbiiyyətin (*correspondencia – metonimia*) strukturunun (*constitución – synécdoque*) başlıca mexanizmlərini aşkarlayan dilin alleqorik bazasını öyrənir. Amor Ruibal buna qnoseoloji ziddiyyətləri əhatə edən digər əməliyyatları da əlavə edir: genişlənmə, məhdudlaşma, yenidən əmələ gəlmə (*transformasiya*), polisemiya, analogiya, qrammatik kateqoriyalaşma, məntiqi və psixoloji əlaqələr və s. Beləliklə, semantika, dilin elmi bölgüsü kimi yerləşdiyi sərhədlərdə bəlağətlə sintaksisi qruplara ayırır (*La semántica agrupa de este modo la Retórica y Sintaxis, en cuyos límites se sitúa como división científica del lenguaje*). Dəyişikliklərin kombinasiyası, buradan da səs və mənalı korrelyasiyaları Amor Ruibalın üstünlük verdiyi linqvistik dəyərin fundamental konsepsiyasından savayı anlaşılan intensivliklə fəlsəfi və teoloji tədqiqatlara aparıb çıxarır.

R ritorik tekstlərə uyğun gələn superstruktura, klassik tədqiqatlara görə, beş əsas hissədə birləşir. Bu hissələrin hər birinin müəyyən funksiyası vardır və semantik səviyyədə bəzi məhdudiyətlərlə müşayiət olunur. Deyildiyi kimi, invensiya (*inventio*) və dispozisiya arasında yerləşən nitqin semantik və sintaktik ardıcılığının ikili xarakteri intensivlik prosesi üçün onları əsas vasitələrə çevirir, belə ki, məhz bu nitq hissələri vasitəsilə referensial (fikir predmeti) kateqoriyalar sintaktik kateqoriyalara çevrilir. Nəticə etibarilə, nitq hissələri (*partes orationis*) bəlağət mətninin və onun referentinin onurğa sütunu olub, bəlağət sisteminə inteqrasiya etmiş horizontal anlayışın məhvərini təşkil edir. Əhatəli bəlağət ənənəsindən çıxış edərək bəlağətə dair müxtəlif nitq hissələrini müəyyənləşdirmək olar. Bəlağətə dair nitqin dörd hissəsinin fərqləndirilməsi daha çox qəbul olunan təsnifat hesab olunur: giriş (*exordium*), hekayə (*narratio*), əsaslandırma (*argumentatio*) və nitqin yekunu (*peroratio*).

Müasir Qərb dilçilərindən Maria Kuenka, Xosep Hilferti, Nikole Delbek, Jozef Diçi və Əli Fəqali bu haqda dəyərli araşdırmalar aparmışdılar.

Burada sitat gətirilmiş xarakteristikalar belə təsəvvür yaradır ki, qrammatikada semantik kriteriyalar nitq hissələrinin (sintaktik kateqoriyaların –*İ.A.*) təyin olunmasında vacib rol oynayır. Belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, qrammatik kateqoriyalar həm sintaktik, həm də semantik atributlar sferasını paylaşan mərkəzi üzvlərlə birlikdə prototip bir struktura malikdir. Sintaktik kateqoriyaların semantik ifadə formaları qrammatik qaydaların yönləndirilməsində mənanın rolunu şərtləndirərək sintaksislə bəlağətin qarşılıqlı əlaqəsinin əyani təzahürünü səciyyələndirir.

Əslində sintaksislə bəlağətin qarşılıqlı əlaqəsinin əyani təcəssümü olan bu fəslin yarım-fəsil və paraqraflarında ərəb dilində aktual və praktik əhəmiyyətə malik hal kateqoriyası sistemli şəkildə araşdırılmış, adlıq və təsirlilik halda olan isimlərin qrammatik-semantik ifadə formaları şərh edilmişdir. Adlıq halda olan ad qruplu sözlərdən mübtəda (مبتدأ) və xəbər (خبر), fail (فاعل), naiubu-l-fail (نائب الفاعل), “kənə” (كان) və bənzərləri, “kədə” (كاد) və bənzərləri, tam inkar bildirən “lə” (لا) ədatı, “innə” (إن) və bənzərləri, təsirlilik halda olan ad qruplu sözlərdən vasitəsiz tamamlıq (مفعول به), səbəbiyyət tamamlığı (مفعول لأجله), sərbəst, yaxud mütləq tamamlıq (مفعول مطلق), məfulun fihi (مفعول فيه), məfulun məahu (مفعول معه), xitab (خطاب), ixtisas (اختصاص) və iştiğal (اشتغال) hadisələri klassik və müasir ərəb ədəbiyyatından gətirilən nümunələr əsasında anlaşılıqlı şəkildə izah olunmuşdur.

Ümumi və ərəb dilçiliyi nöqtəyi-nəzərindən ərəb dilində sintaksislə bəlağətin qarşılıqlı əlaqələrini araşdıraraqən aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Ərəbşünaslar təsdiq edirlər ki, klassik ərəb dilinin hal fleksiyası dilin tək poetik siyahısında mühafizə olunan qədimliyin cizgisidir. Ərəb dilinin diqlossik təqdimatının təsiri altında bu poetik qeydə almaya daha çox qədim ərəb ləhcələri olan və yerli ləhcələrə qarşı qoyulan ümumi dil kimi (*koiné* – müştərək dil) baxılmışdır.

2. Ərəb dili “diqlossiya” adlanan linqvistik situasiyanın prototipi kimi nəzərdən keçirilir. Burada forma və simvolik mənalarda böyük fərqlilik nümayiş etdirən iki linqvistik sistem – yazı dili və danışiq dili mövcuddur.

3. Ərəb dilində irab həm sintaksis, həm qrammatik təhlil, həm də söz sonlarının dəyişməsi (hallanma) mənasında işlədilmişdir.

4. Bəlağət elminin təşəkkül tapıb möhkəmlənməsində ilahiyyatçılar və üsulçular mühitinin böyük təsiri olmuşdur. Bir elm kimi səlis və yerində söz demə üsul və qaydalarını araşdıran bəlağət məani (المعاني), bəyan (البيان) və bədii (البدیع) olmaqla üç fənnə ayrılır.

5. Ərəb bəlağəti ərəb qrammatikasının ekstensiyasıdır (genişlənməsidir) və ərəb üslubiyyəti ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır.

6. Bəlağət fiquru nitqin qaydalardan kənara çıxan vahidini, yəni adi işlənmədən fərqli nəzərdə tutulmuş kənara çıxmanı təqdim edir. Deməli, nitq üslubu (*elocutio*) linqvistik kənara çıxmalar (*linguistic deviations* انحراف او تغريب) sistemi kimi təyin olunur.

7. Müxtəlif linqvistik əməliyyatlar fərqli dil layihələri üzərində hazırlanaraq nitqin bəlağət vahidlərini (fiqurlarını) əmələ gətirir. Burada transformasiya metodları kimi işləyən əməliyyat üsulları addımbaaddım ilkin dil normasını (qramatikallığı) ikinci dərəcəli dil normasına (bəlağətliliyə) çevirir.

8. Məhz nəzm də söz və ifadələr arasındakı sintaktik qaydalara riayət etmək yolu ilə struktur ardıcılıqdan başqa bir şey deyildir. Yaradıcı müəllif əvvəlcə özündə mənalı qurur, sonra isə nitqdə sözləri ardıcılıqla təqlid edir. Sözlərin mənalardan xali olmasını güman etsək, onda dildə nizam və ardıcılıqdan söhbət gedə bilməz.

9. Ədəbi əsərlərin, xüsusilə şeirin öyrənilməsi üçün nəhvini tələblərinə müvafiq olaraq məna, tərkib və ifadənin nizamı ilə bağlı məsələlər arasında rabitənin olması zəruridir. Bu zərurət söz arxasındakı mənanın dərk olunması və forma arxasında gizlənmiş məqsədin anlaşılması üçün bir vasitədir.

10. Deviasiya və ekvivalensiya fiqurlarına uyğun gələn anomaliyalar və fiqurların differensiasiyası fundamental şəkildə düzgündür.

11. Ərəb dilində amil hər hansı bir hərəkəti idarə edən şeydir. O, feil, ismin təsirlik halını və feilin arzu formasını, feilin şərt şəklini tələb edən ədat və idarəetmə funksiyasına malik isimlər və feili isimlər kimi ismi adlıq hala, feili isə xəbər formasına, yaxud ismi təsirlik hala, feili isə arzu şəklinə, yaxud da ismi yiyəlik hala salır.

12. Qrammatiklər və təfsirçilər irabda yeri olmayan cümlələrin hər birinin feil və predikativ tamamlıqdan, yaxud mübtəda və xəbərdən

ibarət olmasını əsas gətirərək irabda yeri olan və ya olmayan cümlələr məfhumu ilə razı olmamışdılar.

13. Üslubi təhlil səviyyələrini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu səviyyələr elə linqvistik təhlil səviyyələrinin özüdür. Çünki burada da səsler, tərkiblər, sözlər təhlilə cəlb olunur. Belə olduğu halda üslubi təhlil səviyyələri ilə linqvistik təhlil səviyyələri arasındakı fərqi ayırd etmək üçün onları qarşılaşdırmaq lazım gəlir. Amma üslubi təhlil səviyyələri ilə linqvistik təhlil səviyyələri arasındakı fərq mətnə yanaşma tərzindən asılıdır. Qrammatik qaydaları ümumiləşdirərək yazıçının üslubunu müəyyənləşdirmək niyyəti ilə mətnə yanaşan tədqiqatçı dilçi, yazıçının üslubunun digər yazıçının üslubundan fərqi araşdırmaqla onun spesifik metodunu təyin etmək, fonetik, morfoloji, sintaktik və semantik tədqiqata cəlb edərək yazıçının üslubunu müəyyən etmək məqsədilə mətnə yanaşan tədqiqatçı isə üslubçudur.

14. Ərəb nəhvi bəlağətin bir şöbəsi olan məani elmi ilə sıx bağlıdır. Əbəs yerə deyilmir ki, elmu-l-məani sintaktik tədqiqatın və onun fəlsəfəsinin zirvəsidir. Sintaksis ayrı-ayrı sözlərlə başlayır və vahid cümlə ilə bitir, elmu-l-məani isə tək bir cümlə ilə başlayıb kontekstdə digər cümlələrlə əlaqəyə girir.

15. Bəlağət ellipsisi ekspressiv məqsədlərə yönəlmişdir və onun sistemə istifadəsi ənənəvi olaraq lakonizm və emosiya ilə bağlıdır.

16. Qrammatiklər təsdiq edirlər ki, onların sənəti söz sonlarının mücərrəd dəyişməsi ilə məhdudlaşmayaraq ilk növbədə mənanın araşdırılması ilə əlaqədardır. Cümlə strukturundakı hər bir dəyişiklik və təbəddülat birbaşa mənaya və onun tələblərinə söykənir. Məna rəmz (رمز) və mahiyyət (مدلول) arasındakı əlaqədir.

17. Bəlağətə sintaksisin davamı, sintaksisə isə qrammatika və bəlağət arasında neytrallığı saxlamaq kimi baxmaq olar.

18. Nəhv – bəlağət əlaqələri məani elmini “sintaksisin semantikasi” (*sémantique de la syntax*) kimi şərh edən *məani-n-nəhv* ifadəsinin bəlağət mətnlərində təzahür etməsi ilə çoxşaxəli xarakter almışdır. Bəlağət elmi zövq-səfa duyuran, mücərrəd, füsunkar, bədii bir sənət nümunəsi olmaqla qrammatik qayda-qanunlara təkidlə tabe olmuşdur.

19. Deməli, sintaksis bir tərəfdən tarixi və sistemli (*synchronic*) olan “məntiqi forma” və digər tərəfdən səthi forma arasındakı həlledici fərqliliyə doğru istiqamətlənmişdir. Burada semantik strukturdan səthi

struktura transformasiyalar söz formalarına deyil, cümlə strukturlarına aiddir.

20. Belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, qrammatik kateqoriyalar həm sintaktik, həm də semantik atributlar sferasını paylaşan mərkəzi üzvlərlə birlikdə prototip bir struktura malikdir. Sintaktik kateqoriyaların semantik ifadə formaları qrammatik qaydaların yönləndirilməsində mənanın rolunu şərtləndirərək sintaksislə bəlağətin qarşılıqlı əlaqəsinin əyani təzahürünü səciyyələndirir.

Dissertasiya ilə bağlı dissertantın aşağıdakı əsərləri çap olunmuşdur:

1. Ərəb dilində izafətin birinci tərəfinin müəyyənliyi, yoxsa qeyri-müəyyənliyi. //Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 3(69), BDU, Bakı: 2009. s.66 -68
2. Ərəb dilində kiçiltmə formasının orfoqrafik-qrammatik xüsusiyyətləri. Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 4(70), BDU, Bakı: 2009, s. 16-17
3. Azərbaycan dilində ərəbizmlərin təşəkkülünü şərtləndirən amillər. NDU-nun Elmi Əsərləri, №02 (27), 2009, s.220-224
4. İlahiyyətçilər və üsulçular mühitində bəlağət elminin nəşəti. Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 5(71), BDU, Bakı: 2009, s. 290-291
5. “Ərəb dilində üslubun üç növü haqqında. Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli adına Əlyaz. İnstitutu, “Elm və Təhsil”, №10, Bakı-2009, s. 232-238
6. Dilçilik, yoxsa filologiya (ərəb dilində). Məcəllətu-t-tərbiyə, Əl-Əzhər Universiteti, Pedaqogika fakültəsi, Qahirə, sentyabr 2009, № 142, I hissə, s. 293-302
7. Ərəb fəsahtini şərtləndirən amillər. Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 1(72), BDU, Bakı: 2010, s.12-13.
8. Ərəb bəlağət alimlərinə görə elmu-l-bəyan. Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli adına Əlyaz. İnstit., “Elm və Təhsil”, № 01, Bakı- 2010, s.121 -128.
9. İrabda yeri olmayan cümlələr. NDU-nun Elmi Əsərləri, №01, Naxçıvan: 2010, s. 119-123
10. Fəlsəfənin ərəb bəlağətinə təsiri. Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Elm və Təhsil”, № 02, Bakı- 2010, s.126 -134.

11. Ərəb dili tədrisinin aktual problemləri (metodik vəsait). NDU, Naxçıvan: Qeyrət, 2010, 28 s.
12. Diqlossiya – ərəb dilinin prototipi kimi. Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli ad. Əlyaz. İnstitutu, “Elm və Təhsil”, № 04, Bakı- 2010, s.318-328
13. Ərəb dilində linqvistik variasiyanın parametrləri. Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2(73), BDU, Bakı: 2010, s.40-43
14. Ərəb bələğətində “bədi” elminin yeri. Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 3(74), BDU, Bakı: 2010, s.17-20
15. Ərəb dilində irabın qrammatik mənası. Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 4(75), BDU, Bakı: 2010, s.73-78
16. Ərəb dilində linqvistika – üslubiyyat əlaqəsi. Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli adına Əlyaz. İnstitutu, “Elm və Təhsil”, № 07, Bakı- 2010, s.52-63
17. Ərəb dilində ismi cümlənin mübtədası. Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Elm və Təhsil”, № 08, Bakı- 2010, s.314-322
18. Ərəb dilində amilin qrammatik mənası. Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Elm və Təhsil”, № 09, Bakı- 2010, s.49-56
19. Ərəb nəhvələrinə görə “cümlə” məfhumu. Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli ad. Əlyaz. İnstitutu, “Elm və Təhsil”, № 10, Bakı- 2010, s.258-266
20. Ərəb dilində subyekt – predikat bərabərliyi. Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli adına Əlyaz. İnstitutu, “Elm və Təhsil”, № 11, Bakı- 2010, s.36-43
21. Ərəb dilində iştigalın qrammatik xüsusiyyətləri. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2010, s.12-19
22. Ərəb dilində mütləq tamamlığın səciyyəvi xüsusiyyətləri. Azərbaycanda xarici dillər, №2/3/, Bakı: 2010, s.39-44
23. Ərəb dilinin tədrisinə diqlossik-kommunikativ yanaşma (rus və ingilis dillərində). Вопросы гуманитарных наук (Voprosi qumanitarnix nauk). ISSN 1684-2618. №4(48) Moskva: 2010, s.130-141
24. Ərəb kimliyi və sivilizasiyaların mübarizəsi // Sivilizasiyaların dialoqu Nil çayından Araz vadisinədək. Beyn. elmi konfransın materialları. Naxçıvan, 2011

25. Diaxronik və sinxronik perspektivlərdə üslubiyyat – linqvistika əlaqələri (*ərəb dilində*). Əl-İnsaniyyət, elmi-nəzəri jurnal, 1 35, İskəndəriyyə – Damanhur Universitetinin Humanitar Elmlər fakültəsi, İskəndəriyyə: 2010, s.163-180
26. Ərəb dilində linqvistik deviasiyalar və bəlağət. Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli ad. Əlyaz. İnstitutu, “Elm və Təhsil”, № 01, Bakı- 2011, s. 297-302
27. Ərəb dilində sintaktik kateqoriya anlayışı. Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli adına Əlyaz. İnstitutu, “Elm və Təhsil”, № 02, Bakı- 2011, s.76-83
28. Ərəb dilində bəlağət – üslubiyyat əlaqəsi. Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 1(77), BDU, Bakı: 2011, s.24-28
29. Sintaktik kateqoriyalar və semantik kriteriyalar. Filologiya məsələləri, AMEA Əlyazmalar İnstitutu, “Elm və Təhsil”, № 03, Bakı- 2011, s. 103-111
30. Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və bəlağət (monoqrafiya). Bakı: Bakı Çap Evi, 2011, 440s.
31. Особенности главных членов именного и глагольного предложений в арабском языке. Вопр. гум.ных наук. ISSN 1684-2618. №3(53), Москва: 2011, с.40-43
32. Арабская риторика и семантические критерии с точки зрения современной лингвистики. Материалы I Международной научно-практической конференции (06.04.2011). Москва: 2011, с.10-14
33. Ərəb dilində isnad. Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Elm və Təhsil”, № 03, Bakı- 2012, s. 90-96
34. Deskriptiv və preskriptiv qrammatika haqqında. Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, “Elm və Təhsil”, № 6, Bakı- 2013, s.138-142

Взаимосвязь синтаксиса с риторикой в арабском языке

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа на тему «Взаимосвязь синтаксиса с риторикой в арабском языке» состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении говорится об актуальности темы, о целях, задачах и методах исследования, а также о теоретической и практической значимости работы.

Первая глава работы называется «Факторы, обуславливающие становление арабской грамматической науки». В этой главе исследуются происхождение арабской традиционной грамматики, параметры лингвистической вариации в арабском языке, диглоссия, роль флексии и типовой формы слова (нефлектируемости) в арабской грамматике. Автор приходит к выводу, что разговорный язык бедуинов является основой лингвистической системы арабского языка.

Вторая глава диссертационной работы называется «Риторика – как система иносказаний». Эта глава посвящена риторическим фигурам. Данная проблема, являющаяся актуальной в семитологии, исследована автором на основе материалов арабского языка в сравнении с азербайджанским языком в типологическом плане. Как доказано в риторической науке, фигуральные выражения эффективнее, чем действительные.

Третья глава диссертации называется «Отношения синтаксис – риторика в арабском языке». Здесь в основном исследуются вопросы отношения арабской риторики с синтаксисом и семантикой стилистики.

Четвертая глава исследования называется «Синтаксические категории и семантические критерии в арабском языке». Эта глава посвящена грамматическому анализу имён в именительном и винительном падежах в арабском языке, и делается вывод, что семантические критерии играют важную роль в определении синтаксических категорий. Именно семантические выражения синтаксических категорий обуславливают роль значения в установлении грамматических правил, которые характеризуют взаимосвязь синтаксиса с риторикой в арабском языке.

В заключении обобщаются основные результаты исследования.

Interrelation of syntax with rhetoric in the Arabic language

SUMMARY

The dissertational work on a theme «Interrelation of syntax with rhetoric in the Arabic language» consists of the introduction, four chapters, the conclusion and the list of the used literature.

In the introduction it is told about a theme urgency, about the purposes, problems and research methods, and also about the theoretical and practical importance of the research work.

The first chapter of the research work is called “The Factors causing formation of the Arabic grammatical science. In this chapter the origin of the Arabic traditional grammar, parametres of a linguistic variation in the Arabic language, diglossia, the role of the inflexion and the typical form of a word in the Arabic grammar are investigated. The author comes to a conclusion that the spoken language of bedouins is a basis of linguistic system of the Arabic language.

The second chapter of dissertational work titled “The Rhetoric as a system of figures” is devoted rhetorical figures. The given problem which is actual in semitology, is investigated by the author on the basis of materials of the Arabic language in comparison with the Azerbaijan language in the typological plan. As it has been proved in the rhetorical science, figurative expressions are rhetorically more effective than literal.

The third chapter is called “Interrelations between syntax and rhetoric in the Arabic language”. Here basically the relations of the Arabian rhetoric with syntax and semantics of the stylistics are investigated.

The fourth chapter is called “The syntactic categories and semantic criteria”. This chapter deals with the grammatical analysis of the nouns in the nominative and accusative case in Arabic language, and the conclusion becomes that semantic criteria play the important role in definition of syntactic categories. And semantic expressions of syntactic categories are caused by the role of the significance at the establishment of the grammatical rules which characterise interrelation of syntax with rhetoric in the Arabian language.

The Conclusion summarizes the results of the investigation.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ИДРИС АЗИЗ оглы АББАСОВ

**ВЗАИМОСВЯЗЬ СИНТАКСИСА С РИТОРИКОЙ В
АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ**

5713.01- Семитиские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора наук по филологии

БАКУ – 2013